

SVRTI, PRIKAZI, IZVJEŠĆA

Balkanska ruta. Pojmovnik europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, Marijana Hameršak, Iva Pleše, Tea Škokić, ur., Sandorf, Zagreb, 2023., 350 str.

Autori/ice priloga: Lipovec Čebren, Uršula; Hameršak, Marijana; Jovanović, Teodora; Mucko, Bojan; Petrović, Duško; Piškor, Mojca; Pleše, Iva; Stojić Mitrović, Marta; Škokić, Tea; Zorn, Jelka; Župarić Iljić, Drago.

Knjiga *Balkanska ruta: pojmovnik europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU* angažirani je pregled ključnih pojmova iznesenih u kompleksnoj dinamici migracijskog režima čija se slojevita značenja tijekom posljednjih deset godina oblikuju na periferiji Europske unije, polivalentnom, diskurzivno potentnom i materijaliziranom teritoriju kriminaliziranja, kontroliranja, discipliniranja, izгона i izbrisa migranata, ljudi u pokretu i ljudi zatočenih u pokretu. U užem smislu, knjiga se može smatrati zbornikom pojmovlja ključnog za razumijevanje suvremenog europskog režima migracija, granica i izbjeglištva kao i otpora tom režimu. Knjiga donosi pregled 22 pojma u obliku elaboriranih tekstova, i to abecednim redom pod sljedećim naslovima: autonomija, čekanje, detencija, eksteralizacija, gejm, humanitarizam, industrija, izbjeglištvo, izbris, kamp, ograda, preseljenje, prisila, pušbek, ranjivost, ruta, smrt, solidarnost, spašavanje, spektakularizacija, zdravlje, zona. Svaki se pojam detaljno analizira kroz različite perspektive, uključujući antropološku, političku, socio-pravnu, sociološku te perspektivu življenog iskustva, kako migracijskog subjekta tako i onog istraživačkog. Svaki od ovih pojmova zasebno tvori koherentnu cjelinu ispisanu gotovo pa mikroskopskom disekcijom fenomena, u pomnom teoretiziranju vidljivih i opipljivih ili pak stihijskih i invizibiliziranih značajki migracijskog režima i otpora spram njega.

U širem smislu, ova je knjiga etnografski dokument vremena u kojemu je djelomično uspostavljen, a djelomično obnovljen režim koji je normalizirao ekstremno nasilje i iregularizaciju migranata – i to dokument dekade u kojoj su istraživački i rad pisanja iznjedreni u opiranju raširenom i normaliziranom nasilju i dehumanizaciji onih koji prelaze i pomiču granice. Definiranjem “režima” kao složenog međuodnosa raznolikih praksi i aktera, knjiga obuhvaća širok spektar utjecaja na migracijske procese i time konstituira sveobuhvatnost epistemičko-metodologijskog spektra kritičkih studija migracija i granica. Europski migracijski režim uključuje strukture vlasti i organizacije koje nastoje regulirati i kontrolirati migracije, kao i skupine i pojedince koji se opiru ili pokušavaju zaobići takvu kontrolu. Upravo se ta, dosad u akademskom istraživanju često izostavljena kompleksnost i varijetet aktera i procesa, opisuje u obradi različitih pojmova. Tako je europski migracijski režim detaljiziran u svojoj strukturi i karakteristikama.

Kičmeni stup režima detaljno je opisan profitabilnom sekuritizacijskom industrijom, odnosno tehnologiziranim sustavom kontrole, nadzora i discipliniranja, uparen s militarizacijom granica, obespravljanjem, depolitizacijom migrantskog i izbjegličkog subjekta i njegove dehumanizacije, te kriminalizacije *solidarnosti* ili onoga što Martina Tazzioli naziva *zločinom solidarnosti* (2018). Metaforička i stvarna konstrukcija režima je granica, odnosno *ograda*, odnosno žica, zid ili druga barijera, koje se podižu, dopunjuju i očvršćuju na granicama, oko kampova, izbjegličkih i detencijskih centara, stoga nas neki teoretičari upućuju na “novi zidni poredak” (Novosseloff 1995: 145). “Takav poredak materijaln[ih] preprek[a] na vanjskim, ali i na različitim unutarnjim granicama, ima svoj stvarni, fizički učinak, od porezotina upisanih u tijela i slomljenih nogu, do *smrti* uzrokovanih opasnim novim rutama na koje su ljudi u pokretu bili prisiljeni ići” (str. 148). Pored građevinskih zdanja, funkcija ograde isporučena je neprohodnim terenima i rijekama koje autori nazivaju naoružanim krajolicima, podnožjima i krovovima prijevoznih sredstava, kretanja kroz nesigurna naselja i minska polja. Prema ERIM-ovoj karti smrti, “u tranzitu se umire i u dubini teritorija, u automobilima, kontejnerima i hladnjačama, na cestama i autocestama, na željezničkim prugama i kolodvorima, u planinama, u rijekama, močvarama i šumama u unutrašnjosti država” (str. 211–212). Tako se smrt, dizajnom režima, događa posrednim putem; ne slučajno. U toj neslučajnosti, smrt ostaje nevidljiva i depolitizirana, baš kao u slučaju smrti djevojčice Madine Hussiny, koju je pregazio vlak nakon pušbeka iz Hrvatske u Srbiju. Činjenje njezine i drugih smrti vidljivima preuzimaju inicijative i kolektivi kroz “ulogu *solidarnosti* u žalobnoaktivističkim, kontramemorijalizacijskim prosvjednim akcijama” (str. 229) imenujući trgove imenima ubijenih, oblikujući tekstove i umjetničke projekte, posjećujući grobna mjesta te dokumentiranjem smrti i postupaka forenzike, pogreba ili povrata tijela u domovinu.

Selekcija smrti kao nevidljive i svedene na slučajni i nekontrolirani događaj svoj kontrapunkt nalazi u vizibilizaciji i intenzivnoj produkciji izvanrednog stanja pod stalnom prijetnjom sigurnosti nacije, poznatim kao *spektakularizacija*. Tako će, primjerice, smrt biti nevidljiva ili biti proizvedena manje vidljivom od akcije *spašavanja* nestale djevojčice u rijeci Dragonji u zimu 2021. godine (str. 239) u medijskom prijenosu vizuala koji sugerira važnost djevojčičina života i njezine ranjivosti – deseci policajaca, lovaca, mještana tragaju za nestalom djevojčicom reprezentirajući “stratešku heroizaciju i humanitarizaciju policije” (str. 241). Istovremeno vizual deliberativno ispušta pogibelj dizajniranu kao neizostavnu stanicu europskog migracijskog režima. Interpretirajući Guya Deborda (1995), fenomen spektakularizacije označava odnos oblikovan dijeljenim slikama i osjećajima u društvu koristeći se “mehanizmima apstrakcije i montaže” (str. 246) upogonjen u situacijama uspostave i održavanja kontrole i discipliniranja populacija, difamacije javnosti i traženja njezine političke podrške; u ovom slučaju upogonjen u situaciji onoga što Armand Mattelart (2010) naziva *sekuritizacijskom opsesijom*. Tako smo svjedočili spektakularizaciji dugog ljeta migracija (Speer i Kasperek 2015) učajurenoj u reprezentacijski termin “izbjeglička kriza” u svim geografijama periferije ili pak spektakulariziranoj diferencijaciji izbjeglica kao istinskih žrtava i migranata kao zlorabitelja sustava izbjeglištva – u retorici političara i međunarodnih organizacija globalno, te primjerice u spektakularizaciji spekulacije da migranti nose zarazne bolesti i da su time opasnost za *zdravlje* nacije. Primjer trajuće spektakularizacije je onaj spektakularizacije brojeva, tj. instrumentalizacije peteroznamenkastih brojeva zahtjeva za azil nasuprot milijunima turista na boravku u Hrvatskoj.

Teritorijalno-geografski prostor okupacije Europskog migracijskog režima, kojemu ovaj zbornik prilazi u svoj njegovoj kompleksnosti, je tzv. balkanska ruta, *ruta* koja funkcionira kao prostor stalnog kaosa, rizika i proizvodnje izvanrednog stanja koje u centar svoje perpetuirane reakcije stavlja migrantski subjekt kojemu, manevrima elastične rasijalizacije, dodjeljuje pridjev sigurnosne opasnosti (De Genova 2016). Ruta nije pravocrtna ni jednosmjerna, u nju su upisana prisilna kretanja u svim smjerovima i nekretanja u brojnim točkama. Njezine se specifičnosti vide u “isprepletenosti sekuritarno-kriminološkog i kulturološkog registra kojim dominiraju slike Balkana kao nesređenog, haotičnog, jezički i pre svega politički fragmentiranog prostora dok EU figurira kao centar reda, blagostanja i prosperiteta, tj. kao cilj socio-političkih i ekonomskih transformacija država Zapadnog Balkana. Ove predstave reflektuju odnos dva savremena kolektivna politička subjekta, EU i Zapadnog Balkana koji su u asimetričnim i antagonističkim odnosima” (str. 197).

Diljem balkanske rute, od Grčke do Slovenije, pa i dalje i šire, režim svoje mjesto nalazi na granicama, u policijskim postajama i administrativnim uredima, u izbjegličkim i tranzitnim kampovima, međutim širi se i na škole i javne prostore, u susjedске interakcije, sabornice i među organizirane protumigrantske skupine. Sveprožetost režimske namjere i prakse oprimirana je gotovo desetljetnom praksom *pušbekova* na zelenim granicama balkanske rute, a “[p]rovide ih policija, vojska ili drugi sigurnosni državni organi uz asistenciju različitih aktera, od lokalnih stanovnika koji policiji prijavljuju susrete s ljudima u pokretu i nekadašnjeg Frontexa, danas Europske agencije za graničnu i obalnu stražu, do privatnih plovila” (str. 171), pa i saborskih zastupnika i političara koji prikrivaju i negiraju radnje nezakonitih i prisilnih izгона migranata. Pušbek, ali i pulbek kao zaustavljanje u prijelazu granice i driftbek kao prepuštanje strujama u neželjenom smjeru, nerijetko su u službenoj komunikaciji konstruirani eufemizmom (od)vraćanja, te su vrsta izгона koji u proširenom smislu “funkcioniraju kao sinegdoha za cjelinu nasilnog i rasijaliziranog sistema kontrole vanjskih granica EU” (str. 172).

Europski migracijski režim održava se dvjema ključnim razgranatim *industrijama* – humanitarnom i migracijskom. Humanitarna industrija odnosi se na kompleksan sustav institucija, organizacija i grupa koje “aktivnostima unutar javnog i privatnog sektora sudjeluju u mnogim aspektima odabira i reguliranja kretanja migranata, kao i u promicanju dobrotvorne, karitativne i humanitarne retorike uspostavljene oko načela hitnosti i asistencije” (str. 92), dok migracijska obuhvaća aktere koji organiziraju prelaske granica radi financijske koristi, “poslodavce, zajmodavce, unajmljivače, pružatelje usluga smještaja i prijevoza, putničke agencije, posredničke agencije za zapošljavanje, krijumčare i trgovce ljudima, a dodatno i kreatore za provoditelje javnih politika poput socijalnih radnika, kulturnih medijatora, edukatora i drugih, novinare i druge medijske djelatnike, istraživače, pravnike, odvjetnike i suce, druge službenike u izvršnoj vlasti itd.” (str. 93).

Jedno od ključnih mjesta u kojemu se ove dvije industrije spajaju i oprobavaju svoj elasticitet je izbjeglički *kamp*, *zona* istovremene sigurnosti i rizika, privremenog olakšanja i neizvjesne budućnosti, profilacije podobnih i nepodobnih izbjeglica ili kako bi Jovanović et al. (2023) opisali odnosom između “mobilnosti i zaglavljenosti” (str. 127), u tenziji između stalne pripreme i suspenzije pokreta. Na tom se sjecištu sekuritizacijske kontrole koja operira kroz humanitarnu i migracijsku industriju nalaze i politike *preseljenja*, predstavljene kao funkcionalni mehanizam podjele odgovornosti i *solidarnosti* među

državama članicama EU, odnosno državama Globalnog sjevera u vidu omogućavanja zaštite izbjeglica. Na višedesetljetnim globalnim i recentnom europskom primjeru osvjedočili smo se u nefunkcionalnost mehanizma koji je zbrinuo manje od 2% svjetske izbjegličke populacije. Radi se ustvari o “vrsti društvenog inženjeringa i projektiranog (kvazi) humanitarizma u kojem je često etničko profiliranje, odnosno preseljenje osoba točno određenih nacionalnosti koje su selektirane kao poželjnije od nekih drugih” (str. 156).

Režimska se pak ekstenzija i integracija manifestira u pršljenovima, simbolički rečeno, koji simboliziraju politike EU prema susjednim državama, tzv. *tampon zonama* koje ih “štite” od masovnog ulaska migranata i sigurnosne opasnosti. Ključni su pršljenovi obuhvaćeni pojmom *eksternalizacije* eurocentričnog migracijskog režima kao kumulativnog procesa

niz[a] improvizacija na mestu dodira nacionalnih politika, međunarodnih odnosa i prisustva ljudi u pokretu, programima i projektima saradnje najrazličitijeg obima, kao što su twinning projekt, sporazumi o readmisiji i različiti bilateralni i multilateralni sporazumi između država-članica EU i trećih država, zatim policijskom operativnom saradnjom, raznim posmatračkim pozicijama i slično, fragmentiranim između razvojne saradnje, susedske politike, proširenja i spoljnih odnosa i unutrašnjih poslova. [...] Migracije postaju utkane u sve sfere administrativnog aparata (engl. *mainstreaming* migracija). Kroz ove raznorodne kooperacije usvajaju se tehnologije, narativi, transformiše institucionalni okvir, ostvarujući sve veću harmonizaciju sa EU. U ovom procesu, institucije, ljudski kapaciteti, granice i teritorije spoljnih država stavljaju se u službu EU, dovodeći do njihovog otuđenja i galopirajuće komoditizacije. (str. 56–57)

Kada govorimo o karakteristikama, ključna je karakteristika režima karcelarna logika, odnosno u proširenom smislu kombinacija “logike zatvora (zakonski definiranog prostora utemeljenog na liberalnim vrijednostima načela ‘jednakosti pred zakonom’) i logike logora, kampa koji je izdvojen iz zakona i minimalno sudski kontroliran” (str. 38 prema Rojas i Tazzioli 2022). Ta je logika u službi i s ciljem stalnog utvrđivanja linije razgraničenja između “nas” i “njih”, i to u stalnoj proizvodnji izvanrednog stanja i depolitizacije migrantskog i izbjegličkog subjekta. Tako se u obradi pojma *izbjeglištvo* navodi kako izbjeglice kao “abnormalnost, devijacija, aberacija zauzimaju liminalnu poziciju unutar modernog međunarodnog sustava (Malkki 1995), ali isto tako podsjećaju na utvrđivanje teritorijalnih granica i poretka nacija-država iz čije prividne ravnoteže ispadaju sa svojim ‘prekinutim’ identitetima (Haddad 2008)” (str. 105), dok je samo izbjeglištvo postupak, zona, iskustvo liminalnosti i “osobne, društvene i političke izmještenosti pojedinca ili grupa kojom se privremeno ili stalno suspendira politički identitet onih koji su na neodređeno vrijeme bili prisiljeni napustiti teritorij matične države i (domicilne) političke zajednice” (str. 104).

Ta uvriježena logika nameće i jednoobrazne percepcije migracija i migracijskog iskustva koje ovaj zbornik dekonstruira. Tako se u obradi pojma *prisile* destabilizira pravna kategorija prisilne migracije i statusa izbjeglice proširujući razumijevanje prisile na migraciju u širem razumijevanju strukturnih razloga kretanja, od klimatskih promjena, preko ratova i genocida, izgladnjivanja, ograničenja sloboda i ekonomskih režima eksploatacije, dok se sustav zaštite izbjeglica opisuje elitizmom i farsom zbog svoje

nedostupnosti i sekuritizacijske instrumentalizacije. Dodatno, prisila se ne zaustavlja u zemlji porijekla, ona je stalno prisutna kako na putu tako i u zemlji u kojoj kretanje završava ili pak sasvim sigurno u iskustvu novog izгона. Tako je, primjerice, pojam *čekanja* ogolio ne samo režimsku karakteristiku temporalnog vakuuma, koje je najdominantnije iskustvo migranata kako u perifernoj jugoistočno europskoj geografiji tako i globalno, nego je i destabilizirao uvriježeni konstrukt migracijskog iskustva kao onog u pokretu, i to, kako autori opisuju, pravocrtnom, jednosmjernom i kontinuiranom. Migracije su tradicionalno istraživane i medijski reprezentirane kao prostorni fenomen nerijetko vizualizirajući pokret kao masovno kretanje obogaćeno epitetima koji izazivaju afektivni užas poput figura najezde i poplava, u svojoj punoj spektakularizaciji. Prisila na čekanje pak dominantnija je u odnosu na kretanje i operira kao “učinkovit i opipljiv mehanizam vremenskog distanciranja pripadajućih i nepripadajućih” (str. 25). Prisila na čekanje perpetuirana je i onda kada izbjeglice ostvare zaštitu u određenoj zemlji; radi se o iskustvu neprestanog čekanja na zaposlenje, bolje radne uvjete, učenje jezika, obrazovanje, prihvaćanje zajednice i druge uvjete, a neminovno i u čekaonicama bolničkih ustanova uslijed deterioracije fizičkog i mentalnog *zdravlja* ili pak simboličkim čekaonicama za “dijelove stanovništva koji nemaju pristup zdravstvenoj skrbi, od kojih su većina migranti i izbjeglice” (str. 267).

Nadalje, *detencija* kao prostor i praksa ograničenja pokreta i dehumanizacije “utvrđuje i produbljuje granice između državljana i nedržavljana” (str. 35) perpetuirajući ilegalizaciju i ireguralizaciju migrantskog subjekta i njezina htijenja. Dodatno, valja reći kako obrada pojma detencije ne razumije detenciju statičnom, već je dokumentira i kao mobilnu detenciju, sasvim jasno oprimjereno kontroliranim kretanjem u balkanskom koridoru s ciljem što bržeg tranzita. To se iskustvo strogo kontroliranog tranzita aktivno predstavljalo humanim i solidarnim, i to organizacijom autobusa i vlakova, šatora s konzerviranom hranom i odjećom na graničnim punktovima poput Opatovca i Slavenskog Broda, kontejnera za medicinske preglede, punktova za mame i bebe itd. Taj humanizirajući aspekt kontrole i discipline opisuje se u pojmu *humanitarizma* kao karakteristike režima koji ne odustaje od kontrole i kažnjavanja, nego ga dodatno normalizira čineći kažnjavanje humanijim i učinkovitijim, izuzev gore navedenog primjera tu je i onaj dječje igraonice u detencijskim centrima koji zorno oprimjeruje humani(tari)zaciju kazne.

U pogledu njegovih, dosad rijetko zabilježenih karakteristika, kompleksnost migracijskog procesa i režima, pa tako i istraživanja, nužno mora obuhvatiti pitanja subjektiviteta i agentičke moći migranata kao i prakse otpora nemilosrdnosti migracijskog režima, često opisivanog i kao režim smrti. Tako pojam *autonomije* govori o “dinamičnoj konfrontaciji različitih aktera i sila koji međusobno i unutar sebe kontinuirano pregovaraju [...] i to u isprepletenom intenzitetu ‘stvarnih’ borbi, praksi i taktika koje izmiču kontroli” (str. 15). U obradi pojma *ograda* dokumentirano je migrantsko strategiziranje o zaobilazanju ograda, rezanju ili provlačenju ispod žice, kopanju rupa kao i činjenica da režimi kontrole neminovno proizvode kontranarative, prosvjede i otpor. Tako se i u opisu pojma *gejma*, novine u polju migracijskog istraživanja no i termina uvriježenog među subjektima i akterima migracijskog procesa, govori o migrantskom subjektu u stalnoj proizvodnji “strategija i taktika u nadmudrivanju tehnološki daleko nadmoćnijeg protuigrača” (str. 65–66) unatoč i usprkos zahtjevnom i opetovanom prelasku granice s nezvjesnim završetkom i činjenici da je gejmski stabiliziran kao “normalizirana procedura

prelaska granice rezervirana za iregularizirane i deprivilegirane” koji su meta lova policije, narodne straže i drugih vigilantskih skupina. Koristeći se opisom Claudia Mince i Jessie Collins (2021), autori ističu ovu dinamičku konfrontaciju opisujući nadmudriavanje između prekarnog igrača i represivnog aparata, pa tako gejmi opisuju istovremenim izrazom “autonomnog upravljanja vlastitim migracijskim kretanjem i tehnikom discipliniranja” (str. 67). Dodatni primjer koji nam autori predstavljaju je onaj *izbrisa* stalnih stanovnika Slovenije, državljana bivše Jugoslavije koji su 1992. godine izbrisani iz administrativnog registra te su tako u potpunosti ilegalizirani i poništeni izgubili pravo na život, obrazovanje, rad i drugo. Autori navode kako je “formalno isključenje iz političke zajednice za te osobe imalo drastične i trajne posljedice koje do danas nisu posve riješene. Pa ipak, tijekom godina političke borbe oni su od žrtava birokratske samovolje i objekata kontrole, isključivanja i ponižavanja postali politički subjekt – izbrisani” (str. 113) kroz lokalno organiziranje, pokretanje postupka na Europskom sudu za ljudska prava i zagovaranja reparacija za nepovratnu štetu koja im je nanesena. Pozicija migrantskog subjekta time nije svedena na nemoćnog, pasivnog i pacificiranog ili na ono što Sima Shakhari (2020) naziva politikom mizeracije (engl. *politics of miseration*), već naglašava agentičku poziciju migrantskog subjekta koji utječe i suoblikuje “perspektive stalnih migrantskih borbi, pregovaranja, otpora i prosvjeda” (str. 22).

Značajna karakteristika Europskog migracijskog režima je i njegova orodnjenost koja nanovo mobilizira i otvrdnjuje reprezentaciju, očekivanja i opravdanost tretmana. Autori u analizi skreću pozornost na reprezentaciju žena migrantkinja u njihovoj ranjivosti i ovisnosti, osobito ako su trudne i s malom djecom, u akcijama spašavanja (ref. str. 240), oduzimajući tu istu ranjivost muškarcima koji prelaze opasne rijeke ili ulaze u gejmi (ref. str. 72). Muškarcima se ne dopuštaju *ranjivost* i nemoć jer takva slika demaskulinizira i destabilizira dominantnu reprezentaciju militantnog i agresivnog migranta koji je prijetnja nacionalnoj sigurnosti; s druge se pak strane ženama ne dopuštaju snaga, neovisnost i borbenost jer takva slika urušava liberalne industrije i politike rodne ravnopravnosti i spašavanja žena od patrijarhata tzv. “islamlanda” (Abu-Lughod 2013). Takva je orodnjenost i islamofobična, arabofobična i rasistična, i kao takva osobito istaknuta u obilježavanju žena s hidžabom kao onih koje žive pod opresijom i muslimana kao nazadnog, zatočenog u vremenu, sklonog nasilju. U tenziji i dijalektici između kriminalizacijskog i viktimizacijskog diskursa, migrante se istovremeno smatra prijetnjom po nacionalnu sigurnost, ekonomiju zemalja i kulturno nasljeđe i “esencijalizir[a] [...] njihovim svodjenjem na žrtvu” (str. 186).

U organizacijskom smislu, zborničko tkanje reprezentira epistemičku tendenciju produkcije znanja koja sasvim jasno i svjesno odbacuje tzv. znanstvenu neutralnost i radi suvereni iskorak ka dobrobiti i pravdi za migrante. S tim u vezi, svaki od tekstova sadrži niz podebljanih dijelova, odnosno svojevrstih uputnica koje vode na elektronsku platformu *e-erim*, koja donosi detaljiziran pregled tih pojmova, nerijetko opremljenih bogatim multimedijskim materijalima. Izuzev pojmova kojima prethodi uvodna riječ urednica, knjiga sadrži popis bilješki odnosno digitalnih izvora informacija za svaki od istaknutih pojmova, impozantan popis literature iz raznovrsnih epistemičkih, metodoloških, geografskih i društveno-humanističkih polja te popis zakona, odluka, izvještaja i drugih izvora. Tiskana knjiga i elektronska platforma su tako uvezane i nadopunjujuće.

Time je ova knjiga svojevrsno deblo koje u okviru *e-erima* doživljava svoje grananje razumijevanja kako režimskih značajki tako i epistemologije pokreta i prelaska.

Ova su knjiga i platforma *e-erim* materijalni rezultat četverogodišnjeg istraživanja i pisanja dvanaestero istraživačica i istraživača okupljenih u suradnji na projektu *Europski režim iregulariziranih migracija na periferiji EU: od etnografije do pojmovnika*. Riječ je o istraživačima iz Hrvatske, Slovenije i Srbije koji su dijelom svoj znanstveno-istraživački rad započeli 2015. godine s dugim ljetom migracija, a dijelom ga rekontekstualizirali pod utjecajem nagle promjene migracijskog režima ka intenzivnom nadzoru i kontroli kretanja, investiranja u sekuritizacijsku tehnologiju i infrastrukturu za pritvaranje i izgon migranata. Time su se ovaj istraživački projekt kao i njegovi istraživači neminovno oblikovali u kontekstu intenzifikacije degradiranja ljudskog dostojanstva kako u službenim političkim dokumentima tako i u svakodnevnoj političkoj, policijskoj i administrativnoj praksi, a fukoovskom logikom governmentaliteta – i u onoj društvenoj.

Znanstveno-istraživačke pozicije koje zauzimaju istraživači i istraživačice u ovom radu su prije svega kontekstualizirane analitičkim postupkom opisa kompleksnosti vremena i polilokacije periferije te ukorijenjene u kritičkim metodologijama – ponajprije etnografiji – i društveno odgovornoj znanosti. Autorstvo dakle potpisuju znanstvenice i znanstvenici s interesom i iskustvom u angažiranom epistemičko-metodologijskom ključu znanstvenog kao društvenog i javno korisnog, osobito kada se to tiče položaja rasijaliziranih, minoritiziranih, obespravljenih i izbrisanih populacija. U tom smislu, spomenuto istraživanje smatram snažnim primjerom iskoraka iz tradicionalnog akademskog istraživanja koje karakteriziraju ekstrakcija iskustava i znanja zajednice kao i objektivizacija njegova subjekta – migranata, lokalnih zajednica, solidarnih kolektiva i novinarki. U pažljivo osmišljenom kontrastu, ovo istraživanje i knjiga dio su vèza u proizvodnji znanja i iskustava zajednice koja svjedoči, ogoljava i mijenja stanje. Odnosno, kako navode urednice, “tekstovi ovog pojmovnika naš su pokušaj da se suvremeni migracijski realiteti na jugoistočnoj periferiji EU sagledaju izvan uobičajenih sekuritizacijskih, viktimizacijskih i spektakularizacijskih obrazaca” (str. 11). Takva orijentacija može se gledati kao epistemički otpor (Collins-Hill 2019), odnosno kao humanizacija istraživačkog postupka koji u svom tkivu njeguje kulturu otpora režimu moći i tipiziranom istraživanju ranjivih populacija (Shakhsari 2019; Tuck i Yang 2014).

Između redaka ove knjige iščitavaju se godine posvećenog rada, od posjeta terenima granica, detencijskih centara, izbjegličkih kampova, lokaliteta uz rijeke, do filigranske interpretacije i analize, čitanja i pisanja. Pojedini su tekstovi napisani u kolaboraciji dvaju ili više autora, a cijela knjiga svojom raznorodno jezičnom, stilskom i estetskom ravnotežom zrcali suradničku i kolektivnu proizvodnju znanja. Upravo je takva proizvodnja znanja, u svojoj transdisciplinarnoj orijentaciji, kritički trenutak zaokreta znanstveno-istraživačke orijentacije u migracijskom polju, dosad materijalizirane kroz uglavnom odvojene i individual(izira)ne navigacije istraživača uglavnom u suženom akademskom prostoru za kritičke studije migracija. Zaokret je ovdje ne samo u suradnji među istraživačima u društveno-humanističkom polju koji, da se poslužim rječnikom jednog od autora, “dekonstruiraju metodološki nacionalizam” (str. 158) preko granica postjugoslavenskih država čije su etnonacionalističke i suverenističke politike desetljećima otežavale suradnju i prožimanje znanstvenih zajednica, nego i u činjenici da su istraživački

rad, digitalna platforma *e-erim* i ova knjiga olabavili rigidnost akademskog istraživanja s istovremenim naglaskom etičkog, semantičkog i epistemičko-metodološkog rigora – i to upravo prisutnošću na terenu i neposrednom izgradnjom odnosa sa subjektima migracijskog režima.

U pogledu nužnosti proizvodnje znanja, ova je knjiga simboličko utemeljenje kritičkih studija migracija, granica i izbjeglištva u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i ostatku jugoistočne periferije Europe te se kao takva treba naći u sadržaju silaba i kurikuluma sveučilišnih institucija. Knjiga je svojevrsni poziv za uspostavu katedri za kritičke studije migracija, granica i izbjeglištva kao i za društveno angažirane istraživačke projekte u znanstvenim institucijama u polju društvenih znanosti, razvoja, međunarodnih odnosa. Ona je, jednako tako, oprimjerenost političke pedagogije u žanru cirkularne i suradničke proizvodnje i prijenosa znanja, odnosno prenosivog teksta u angažirani format zajednice, one koja na znanstveno, aktivističko i komunalno gleda kao na komplementarno i potentno. Knjiga je jezično dostupna literatura lišena akademske hermetičnosti pa je tako odgovarajući izvor informiranja i učenja u neformalnoj edukaciji, medijskom izvještavanju, analitičkim podlogama za javne politike i rad nevladinih organizacija, te podrška društvenim kolektivima koji djeluju u solidarnosti s migrantima. Knjiga pojmovlja *Balkanska ruta* svakako je posebno vrijedna za čitatelje koji se bave razumijevanjem ili istraživanjem dinamike stvaranja, utjecanja i transformiranja migracijskih režima. U tom smislu, ona predstavlja nezaobilazan resurs za sve koji žele razumjeti ili rekonfigurirati okvire i strategije upravljanja migracijama, nudeći uvide u punitivne i karceralne mehanizme discipline te u otpor prema njima upravo kroz društveno-odgovornu znanost koja utire put epistemičkoj pravdi ili to već sama jest.

Emina Bužinkić

Carolin Leutloff-Grandits, *Translocal Care across Kosovo's Borders. Reconfiguring Kinship along Gender and Generational Lines*, Berghahn Books, New York, Oxford, 2023., 262 pp.

The research of the book is located in the Opoja region, a mountainous geographical area located in the southern part of Kosovo bordering the Republic of Northern Macedonia to the east and south and Albania to the west. It is inhabited by ethnic Albanians. Due to its remoteness and other socio-cultural, historical, and political peculiarities, the region continuously attracted the attention of domestic and international scholars.

In Leutloff-Grandits' research, drawing on the concept of Arjun Appaduari's "trans-locality," Opoja represents a place from which local dwellers have emigrated and to which they return, with a focus on the effects of this mobility on the locality, as a place, and on the community involved in multiple negotiations during the process.

The author, Carolin Leutloff-Grandits, started her research in 2011, approximately ten years after the war in Kosovo and, coincidentally, 25 years after another anthropologist, Janet Reineck, had conducted research in the same region, thus making possible anthropological observation on the region in different times, regimes, and contexts, with

both studies focusing on the impact of migration on family, gender, and generations, i.e., on an entire way of life.

Kosovo was, and still is, generally known as one of the most economically undeveloped regions in Europe. This reality led to the preservation of a strong patriarchal family structure among Kosovar Albanians that, consequently, made them be perceived as a “backward” society, largely from a Western perspective. Opoja was/is perceived similarly at the micro-level within Kosovo and has, therefore, very often been exoticized by local, regional, and international scholars as a place of the “best preserved” traditions. However, the author consciously and carefully avoids this “trap” by challenging the binary of backward Kosovo/Opoja vs. the modern and emancipated West by showing, as she puts it, that “the investment in kinship relations and patrilocality is also a reaction to limited state support and meager economic and social opportunities for citizens in Kosovo, which goes together with the precariousness of the relation between citizen and state” (p. 3).

The author, in her research, has used anthropological methods, different social concepts, and interdisciplinary theoretical approaches to comprehensively grasp the dynamics of relationships and strategies used by both sedentary and mobile Opojans while reshaping values, attitudes, and actions in the process of building or negotiating, let us say, translocal identity through care (financial, social and cultural). Multi-sited ethnography was applied during the author’s several stays in Opoja from 2011 to 2013, accompanied by following migrant Opojans in two host states, Germany and Austria. Conceptually, besides the notions of *family* and *kinship*, which according to “new kinship studies” are “relationships constituted, produced or affirmed through active social relations and subjective interpretation of interactions ...,” the author is focused on the concept of *care* as “the production, reproduction and dissolution of meaningful relationships,” i.e., as a processual understanding. Considering that Opojan family structure still functions through large extended families, the author focuses on the ways solidarity, traditionality, and modernization were influenced by migratory patterns in different historical periods (from 1960, when Kosovo and Opoja were part of socialist Yugoslavia, through the 1990s, during the changing flow of political and social events and war in the region following Slobodan Milošević’s emergence on the political scene, the post-war/post-1999 situation when return was part of migratory patterns, to the post-independence period beginning in 2008).

The book is organized into seven chapters, preceded by introductory chapter dealing with kinship and care across Kosovo’s borders and followed by a concluding chapter focusing on translocal family care as elaborated throughout the book.

The global economic and political changes and the ongoing crises in Kosovo led to different *Kosovo Migrant Trajectories* (Chapter 2), which made the migrants quite heterogeneous with different legal statuses in the host countries and different social positionality towards the country of origin and the people there. For example, the period from 1960 to 1990 is characterized by legal and documented labor migrants; the decade from 1990 to 1999 produced migrants through family reunification, cross-border marriages, and asylum seeking (the latter without clear status and immobile); and in the post-war period, from 1999, it was mainly undocumented migrants, illegal and immobile. As a

result of the persistent lack of political and/or economic state security in Kosovo, migration remained the most reliable means of providing care for families, which ranged from sending remittances from one or two male migrants from a single household to secure food, health, and eventually opportunity for education for those who stayed behind (from 1960 to 1990), to providing opportunity for the further migration of family members either by securing employment or acquiring family reunification through marriage. The latter was, in fact, the only option for migration to Western countries after they had restricted border-crossing in the 1990s due to global political changes (e.g., the fall of the Iron Curtain and the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia). In the third chapter, the author elaborates on different forms of care and family roles in translocal households without forgetting the gaps created by increased migration, especially regarding care for the elderly, i.e., migrants' parents. These gaps are filled by new practices, such as married daughters providing care for parents as a "gift of love," which the author interpreted as a change in the patrilocal and patriarchal organization of the village (p. 103). Other changes in the nature of care related to gender roles include the migrants' financing of the sister's education and acceptance of the married sister's family's help in migration trajectories.

Building houses in the village of origin for the extended household, siblings, and one's own nuclear family is another way of providing care (chapter 4). Based on this practice, which became very pronounced after the 1999 war, the author also shows the changes and transformations that the extended families have undergone and how tradition and modernity have become intertwined. Similar to other parts of Kosovo, the situation is sometimes quite blurry, as the concept of the extended family and its division remains undefined and unclear due to a continuous need for solidarity from both mobile and sedentary Opojans. They all feel the tension or dilemma between the need for rootedness and a sense of belonging on the one hand and the need for financial security and the ability to migrate on the other. In such a situation, solidarity is reciprocal and bidirectional, making these relations correspond to the relations of the *transnational family*, a concept coined by Deborah Fahy Bryceson and Ulla Vuorela, "as families that live some or most of the time separated from each other yet hold together and create something that can be seen as a feeling of a collective welfare and unity, namely 'familyhood,' even across national borders." Housebuilding continues to be an anchor of patrilocal continuity and belonging as well as intergenerational connection in the male lineage. However, this has come to be disputed by the agency of migrant wives who prefer to invest outside the village, whether in the nearby city, the capital, or the host country.

The next three chapters are dedicated to family formation, beginning with the way in which the partner is chosen (Chapter 5), then the wedding as the culmination of the union of the new couple, which is a family event (Chapter 6), and finally the realities of this union in the host country. The author has insightfully examined these phases from multiple perspectives: sedentary women, men, and parents, as well as migrant men, women, and parents, thus highlighting different expectations and imaginaries involved in traditionality and modernity and the tensions in between. Opojans also find modest progress in the internal migration from the countryside to the cities, contributing to the transformation of Opoja villages.

With regard to the case of Opoja and the relations of migrant and sedentary Opojans, Carolin Leutloff-Grandits considers the concept of “reflexive modernization,” coined by Ulrich Beck, Anthony Giddens, and Scott Lash, to be a suitable explanatory tool. They argue that “contemporary societies are characterized by a co-existence of ‘old’ and ‘new’ forms of social organization and solidarity that may be rooted in both mechanic and organic forms, which may converge and/or co-exist alongside one another as complex assemblages” (p. 18).

This book addresses the complexity of the translocal process as an endeavor of people to find a balance between opposing conditions across different borders (financial vs. emotional, tradition vs. progress, rurality vs. urbanity, mobility vs. sedentariness) and as complementary binaries in the lives of migrants and future generations. As the author puts it, “Local circumstances as well as individual positioning and agency are decisive in cultivating and preserving translocal family ties and in the provision of family care, which are again linked to national and global dynamics.” The ways in which different and often conflicting phenomena and concepts are scrutinized here reminded me of how Thomas Faist considered the relationship between the diaspora and transnationalism as that between “dance partners.” The changes seem ultimately inevitable, but the need to persevere for the sake of emotional stability and a sense of belonging is also important and emphasized. As a result, this expansion can be experienced and perceived as either a struggle or a dance.

Lumnije Kadriu

Andrea Matošević, *Kolos Jadrana. Industrijski film i brodogradilište Uljanik u drugoj polovici XX. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb, 2023., 218 str.

Znanstvena monografija *Kolos Jadrana: industrijski film i brodogradilište Uljanik u drugoj polovici XX. stoljeća* usredotočuje se, kako navodi njezin autor, na “najpotpunije čovjekove proizvode”, brodove, one koje je izgradilo brodogradilište Uljanik, a prikazao ih je domaći dokumentarni film u drugoj polovici 20. stoljeća. Ta knjiga, međutim, nudi mnogo više: multimodalni, postdisciplinarni uvid/pristup koji čvrsto kontekstualizira pojedine tematske sastavnice, dijakronijski i sinkronijski uspoređuje filmsku građu s odgovarajućim domaćim i stranim primjerima (filmografija ovdje okuplja 82 jedinice), ali i pozorno promišlja političko-gospodarske okolnosti vremena njezina nastanka.

Riječ je o nastavku i, ujedno, tekstnom stjecištu većeg dijela dosadašnjeg znanstvenog rada Andree Matoševića, posvećenog onom kompleksu pitanja industrijske antropologije i kulturne antropologije rada koji se usredotočuje na fenomene rada i radništva za trajanja jugoslavenskog socijalizma. Zainteresiranost za naracijski potencijal industrijskog dokumentarnog filma još jedna je značajka znanstvenih radova ovog autora, pa ne iznenađuje što se taj materijal (autorski dokumentarni film, ali i za temu relevantne filmske novosti i promotivni filmovi) sada našao u središtu njegova istraživanja.

Tekst knjige u sedam poglavlja uzlazno slijedi dijakronijsku crtu sve od ranih poslijeratnih industrijskih filmova, filmova snimljenih 1950-ih, pa 1960-ih, onih s početka 1970-ih i, naposljetku, dokumentarnog filma snimljenog u brodogradilištu Uljanik 1999./2000. Unutar tako postavljenog vremenskog okvira Matošević gradi manje tematske cjeline, pa najprije propituje/okušava kulturnoantropološki pristup ponudi vizualnih i misaonih vizura kojima medij dokumentarnog filma prati rad i radnike, naročito radnice na “tradicionalno muškim poslovima”, dok su prakticirale jedan od naročito često isticanih aspekata svoje “novostečene ravnopravnosti s muškarcima” i, ujedno, amortizirale nedostatak radne snage u naponu industrijalizacije zemlje. Istodobno, gradnju/stvaranje herojskog imidža radnika koji su se uspješno nosili s tjelesno najzahtjevnijim poslovima otkriva i u specifičnim filmskim postupcima, poput *close-up* snimanja, nerijetko iz tzv. žablje perspektive, kada su snažni svjetlosni kontrasti isticali napete mišiće golih ruku i torza (u našem slučaju rudara i berača kamena) jezikom homoerotičnosti, karakterističnim za pojedine odvjetke rane kasnomodernističke (ali i nešto starije) slikovne (usto i tekstne, kako u knjizi pokazuje izvadak iz knjige *The Road to Wigan Pier* Georgea Orwella) prikaze radništva i seljaštva. Novum socijalizma predstavljali su, pored prikaza udarničkog rada u obnovi i izgradnji, dokumentarni filmovi s temom radničkog samoupravljanja, a prije no što će najaviti središnju temu knjige Andrea Matošević izdvaja i temu “radničke nesreće”, bilo da se radi o prikazima nesreća na radu, nezadovoljstva i revolta radnika, ili otuđenosti i tjeskobe prvenstveno radnica koje su se morale nositi sa zadacima na radnom mjestu, ali i onima kod kuće koje su odredili nezadovoljavajuća društvena infrastrukturna podrška i (i dalje) patrijarhalno društvo.

Jednako širokim analitičkim zahvatima autor ulazi u filmsku dokumentarnu građu kojoj je brodogradilište Uljanik središnja tema ili, isprva, jedna od fokalnih panoramskih i/ili sadržajnih točaka. Tako su se na traci dokumentarnog filma našle snimke zračnih napada na Pulu krajem Drugog svjetskog rata, kada je uništen veći dio tadašnjeg brodogradilišta Scoglio Olivi te snimke čišćenja grada i preuređenja brodogradilišta nakon rata. Kamere su ovjekovječile i izvlačenje iz riječkog podmorja i tegljenje u Pulu potonulog talijanskog broda RAMB III, čiju sudbinu Andrea Matošević prati sve od vremena kada je Talijanima služio za prijevoz banana iz afričkih luka do njegove rekonstrukcije u brodogradilištu Uljanik i plovidbi svjetskim morima pod imenom školski brod *Galeb*. Dokumentarni filmovi koji uz druga domaća brodogradilišta predstavljaju i rad Uljanika katkad ističu stoljetnu brodograđevnu tradiciju, istodobno prikazujući pulsku svakodnevicu. Ovdje, kao i drugdje u knjizi, autor se ne zadržava samo na analizi filmova pa, na primjer, promišlja dijakapazon filmovima suvremenih razumijevanja baštinjenih brodograditeljskih znanja i vještina i razmatra ga u srazu s perspektivom koja uključuje spoznaju o gašenju Uljanikove proizvodnje nakon 2018. godine. Jednako tako, zanima ga i ono što dokumentarni filmovi (i) o Uljaniku nisu prikazali, primjerice svađu koja je izbila 1955. godine prigodom “povijesnog susreta” jugoslavenske delegacije i predstavnika Komunističke partije Sovjetskog Saveza, a u svojim je memoarima spominje Nikita Hruščov, koji je tom prigodom pored Beograda i Brijuna posjetio Pulu i Uljanik, što su zabilježile filmske novosti naslova *Hruščov u Jugoslaviji*. Otprilike u to vrijeme, primjećuje autor, redatelji i scenaristi dokumentarnog filmskog materijala o brodogradnji počinju zaobilaziti socijalne teme i u prvi plan dovode sam brod, no blizina Brijuna, izgradnja mamut-brodova i “industrijski samoupravni modernitet” čine Uljanik gotovo

nezaobilaznom točkom u planu gostovanja stranih delegacija, pa će filmske novosti zabilježiti i posjete premijera Trinidada i Tobaga i predsjednika Sudana i Ugande.

Ondje gdje dokumentarni filmovi predstavljaju radničko stvaralaštvo, ili pak tradicijsko iskustvo i inventivnost brodograditelja, Andrea Matošević uočava, među ostalim, napore da "kultura" bude dostupna svima (tada se pod pojmom kulture većinom razumijevala tzv. "visoka kultura") i time doprinese razotuđenju radnika. No, autor ovdje zapravo traži "pukotine u optimističnom tonu filmskog diskursa" 1960-ih da bi čitatelja uveo u analizu materijala nastalog krajem tog i tijekom sljedećeg desetljeća. U vrijeme 1970-ih snimljen je, naime, niz dokumentarnih uradaka i televizijskih emisija o izgradnji "mamut-brodova" u kojima autora zanimaju i "glazba i zvukovlje". Osim što obraća pozornost na filmsku glazbu i zvukove industrijskog (g)rada, Andrea Matošević u analizi filma *Pulski navozi* Branka Bauera (1970) upozorava na to da je izgradnja "mamut-brodova" značila prekretnicu u poslovanju Uljanika, ali i na to da se u filmu ne prikazuju "problematične situacije", primjerice četverosatni štrajk radnika Uljanika u rujnu 1967. godine (štrajk je slijedio za novim Pravilnikom o raspodjeli osobnih dohodaka prema kojem je većina radnika primila nešto niže osobne dohotke za prethodna dva mjeseca). Pored toga, taj film, kao i dva filma s početka 1970-ih, *Kolos s Jadrana* i *Berge Istra*, ne prikazuje probleme na koje se nailazilo u procesu proizvodnje, ni način na koji su se oni prevladali, a izostao je i prikaz radnih napora junaka rada osobit za analizirane poslijeratne dokumentarne filmove, u korist predstavljanja uspjeha radnog kolektiva.

Postsocijalistički pogled u knjizi *Kolos Jadrana* zastupa film *Godine hrđe* Andreja Korovjeva (1999/2000). Andrea Matošević ga uspoređuje s filmovima snimljenim u razdoblju socijalizma: stariji filmovi uglavnom su se zanimali za tehnološke procese i za gradnju jednog broda, a usto su ostavljali dojam "socijalne idile", dok se *Godine hrđe* fokusira na radnike i ne imenuje brod. Režisera zapravo zanimaju privatizacija poduzeća 1990-ih i fleksibilizacija rada i poslovanja, a radnici u filmu više nisu ponosni na posao koji su obavili. Film se usredotočuje na njihove životne tegobe i nesporazume ili sukobe s upravom brodogradilišta, pa autor nalazi odgovarajuću usporedbu u filmu Seana Conneryja iz 1967. godine, koji prati probleme u škotskim brodogradilištima i njihovo postupno gašenje. Moglo bi se pomisliti da se razlika u odnosu na filmove o brodogradnji s početka 1970-ih, pa i one starije (koji su prikazivali Uljanik, ali i druga brodogradilišta ili općenito jugoslavensku privredu, dinamiku ljeta u gradu uz more, dolazak politički važnih gostiju i slično), upisuje tek u novostečenu autorsku slobodu koja više ne mora podilaziti zahtjevima "lakirovke", ali razlozi su kudikamo kompliciraniji: *Godine hrđe* su se usredotočile na Uljanikove kooperante, radnike koji su obavljali najteže, slabo plaćene poslove, pa je već zbog toga, kako pojašnjava autor, izostao efekt osjećaja pripadanja brodogradilištu i ponosa zbog dovršenog posla.

U svakom slučaju, Uljanik, premda se poziva na dugotrajnu i bogatu tradiciju i predstavlja kao atraktivan poslodavac koji nudi optimalne uvjete rada, uključujući sigurno i zdravo radno okružje, danas čeka svog kupca. Talijanska tvrtka koja je nedavno dala ponudu, kako obavještava *istra24*, predviđa potpunu obnovu i djelomičnu i potpunu prenamjenu, "s obzirom na to da brodogradnja više ne može predstavljati 'glavnu' djelatnost zemljopisnog područja na kojem Uljanik ima sjedište".

Osobitosti dokumentarnih filmova koje je Andrea Matošević predstavio u knjizi, naročito razlikovanje osobitosti filmova snimljenih u zastopnim vremenskim odsječcima,

ujedno naznačuju tijek društvenih, političkih i ekonomskih promjena u Jugoslaviji. To je rezultat autorove pomne kontekstualizacije koja se u jednakoj mjeri (u suglasju s uputama Raymonda Williama u tekstu "Analiza kulture") oslanja na arhivske dokumente, tadašnje i suvremene novinske tekstove ili tekstove objavljene u specijaliziranim časopisima, tragove popularne kulture, etnografske razgovore sa svjedocima i dionicima, drugu dostupnu građu i dijapazon relevantnih znanstvenih spoznaja pretežno stranih znanstvenika.

Naposljetku, knjiga nudi i tri manja poglavlja koja unekoliko izmiču provodnoj niti knjige, a opskrbljena su svom znanstvenom aparaturom. U prvome od njih tema su putopisni filmovi snimljeni na domaćim tunolovcima u međunarodnim vodama, drugi se usredotočuje na putopis *Besa: brodski dnevnik* čiji se početak smješta u pulsko brodogradilište, dok treći na primjeru četiri strana i jednog domaćeg filma razmatra navadu promatranja broda kao živog bića.

Reana Senjković

Nataša Polgar, *Vještica na kauču. Psihoanalitički ogledi o suđenjima vješticama u Hrvatskoj*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2021., 271 str.

Kad je riječ o ovako impresivnom djelu, pred teškim je odlukama kondenziranja njegova složenog i bujnog sadržaja onaj vođen željom da ga *prinese pozornosti* čitatelja u svim rudarskim pothvatima koji su mu u podlozi, kompetenciji kojom vlada čitavim humanističkim poljem te u detektivskom zapletu i raspletu iz kojih se naposljetku izvija i probija i autorski glas. U brzinskoj karakterizaciji njezina značaja i stila, kakva bi pristajala i promotivnim balončićima kojim izdavači uvode svoje proizvode na književno tržište, moglo bi stajati da *Vještica na kauču* imponira nekom "dejmsbondovskom" ležernošću i šarmom izlaganja u ozračju jednog povijesnog horora koji nam istodobno uspijeva dočarati. Moglo bi stajati i da je između korica ove knjige i alat za razumijevanje tekućeg svijeta, pa i onog koji nam se pruža s otvorenih prozora na naše trgove te da se ni razumijevanje ove današnje stvari neće razriješiti bez nekog masivnog psihoanalitičkog pristupa ideološkoj radikalizaciji koja se prelama ponajviše preko ženskih tijela. No knjiga nas odmah upozorava da se ne odajemo prelakim sravnjivanjima, a pogotovo zauzimanju identifikacijskih položaja koji su povijesni raspon vješticih identiteta u međuvremenu sveli na ambivalenciju njihovih viktimoških i osnažujućih aspekata.

Ovdje je naime riječ o – neumoljivo uglavljenom u dostupne, a i dotad nedostupne dokumente – praćenju procesa oćudovišnjavanja žena kojima su demonološki teološki tekstovi utjecali na zakonske procedure crkvenog, ali i sekularnog pravnog aparata te stalno nadograđivali vješticih imaginarij, pa smo u samome uvodu upućeni na uštimanje naših očekivanja, na ono čega sve u ovoj knjizi "nema". A nema prečica koje bi iskustvo progonjenih žena-vještica sravnjivalo u književnim i popularnokulturnim refleksijama ili političko-aktivističkim performativima, nema ni detaljnog bavljenja vješticama iz Rija, mada je ženska transgresija tada kažnjena izgnanstvom, kao inače jednom od doduše rjeđih kazni za vješticarstvo tijekom ranog novog vijeka. Manje je od možda očekivanog

mjesta za vještice iz bajki i predaja, ali svega ovog ipak ima u ovome prikazu tragova kontinuiranog i trajućeg procesa stvaranja vještičjeg imaginarija. Upravo različite reprezentacije, značenja, diskursi u različitim razdobljima, osobnim, ideološkim, umjetničkim i drugim punjenjima i projekcijama ulaze u kontrastne vizure onoga čega u ovoj knjizi ima, njezinu kirurški definiranom predmetu i metodologiji razmatranja "fragmenata naracija optuženih žena i svjedoka u procesima progona i suđenja, kao zasebnog žanra unutar žanra zapisnika koji svojim ishodištem pripada pravnome diskursu". Neprepoznat ili neartikuliran u disciplinama poput folkloristike, pravnih znanosti ili sociolingvistike, prije svega jer ne proizlazi organski ni iz običnog pričanja o životu ni pak iz zapisnika običnog sudskog procesa, taj žanr sadrži repozitorij emocija i stanja, ali kao iskaza čiji je potencijal svjedočenja skrenut, pa i poništen spojem faktografskog i fantagmatskog, stvarnog i fantastičnog u kojem se ostvaruje. To su tako ponajprije svjedočenja o pounutarnjenju vještičjeg identiteta uz pomoć same procedure progona, onih strategija simboličnog označavanja i odznačavanja koje su na kraju omogućene tek fizičkom torturom, iznudom priznanja kojom se pobjeda nad moći čudovišnog i demonskog, pa onda i restabilizacija društvenog reda i poretka, odvija na poništenim i uništenim tijelima žena. Zato je i za tumačenje mogućnosti ostvarenja i "uspješnosti" procesa koji su inače u Hrvatskoj omasovljeni kasnije nego u ostatku Europe i traju od kraja 17. do sredine 18. stoljeća, očita potreba za analitičkom intervencijom u zakone kao sedimente imaginarija demonske i demonizirane drugosti, koji u "strah od ženskog tijela i njegove moći da naruši granice tuđeg tijela" upisuju upravo stvarnu afektivnu atmosferu progona: strah od smrti i od vlastite žudnje, tjeskobu, paniku i paranoju koje su uostalom i odlika trenutne "afektivne atmosfere" i što, uz kontinuirano produciranje prijeteće drugosti, kako se valja složiti s autoricom, čini ovu knjigu aktualnijom nego što je bila na početku pisanja. No kako rekosmo, ne učitavajmo prije nego pročitamo o složenom procesu konstrukcije vještica koji se širio Europom spajajući elemente pučkih vjerovanja s teološkim, pravnim i medicinskim diskursom, a pod utjecajem samih suđenja koja pridodaju i osobna vjerovanja i fantazme sudaca i inkvizitora, ali i samih optuženica i svjedoka, a koji su iz usmenih predaja u demonološku i inkvizicijsku literaturu rašireni posredstvom visoke kulture, razvojem tiska i utjecajem sveučilišta kao *malleus maleficarum* destrukcije i subverzije društvenih i kršćanskih vrijednosti utjelovljen u demonskom aspektu ženske seksualnosti. U činjenici da takva koncepcija nije odmah bila prihvaćena ni među pukom ni među obrazovanima, nego tek s vremenom i dugotrajnim i upornim ponavljanjem sadržaja nekih edukacijskih materijala, mogu se već nazirati i jasne paralele sa suvremenom produkcijom vještičjeg identiteta. Kako je autorici važno naglasiti, u njoj se više reproducirala usmena kultura propovijedi, ispovijedi, predaja i tračeva, ili javnog čitanja optužnica, presuda i priznanja osuđenih, nego folklor a i pučkopredajnog demonološkog kontingenta. Zato se i teško složiti s time da su teolozi, demonolozi, svećenici, suci i liječnici "samo" kanalizirali strah od vještica, omogućavajući zajednici da uspostavi red narušen društvenim, političkim, religijskim, zdravstvenim i ekološkim krizama koje su potresale ono doba. S obzirom na to da taj proces koji je s učeničkih pozicija mijenjao pučke predodžbe nije bio ni jednostavan ni nekonfliktni, višestoljetno "diskurzivno" uvjerenje u istinitost i realnost teološke konstrukcije vještica naposljetku je privedeno efikasnosti mehanizmima fizičke prisile, ponavljajućih tortura koje dovode do projektivne identifikacije i pounutarnjenja vještičjeg identiteta kao uvjeta prepoznavanja nenormalnoga sebstva. Tu je onda i psihoanalitički neksus bez kojeg se sve

analize razvoja znanosti, medicine, religije te političkog i ekonomskog aparata modernih europskih država, dekodiranja značenja koja traže znanja iz antropologije folkloristike i psihologije, naposljetku suočavaju s iznalaskom da u povijesti proučavanja progona vještica nema konsenzusa o gotovo nijednom njihovu aspektu. Nevine žrtve ili psihički bolesne, pripadnice subverzivnih skupina ili pretkršćanskih sekta, dobre ili zle čarobnice, pripisivane su jednako različitim, ali ne i odlučnim uzrocima religijskih previranja i sukoba, inkvizicijskih tortura, pretjeranog vjerskog zanosa i potisnute seksualnosti svećenstva, ali i stvaranja modernih država i promjena znanstvenih paradigmi, razvoja medicine, kapitalizma, upotrebi halucinogena, siromaštva izazvanog propadanjem agrikultura, mizoginiji, pojavi i širenju tifusa itd., a sve ovo uz činjenicu da je tema bila marginalizirana sve do šezdesetih godina 20. stoljeća kada se artikulira u interesima za mikrohistoriju i povijest mentaliteta, te da je njezina rodna artikulacija došla ponajkasnije. Time je istraživačica stavljena pred rekapitulaciju doprinosa i manjkova uglavnom nekoliko temeljnih koncepcija i pristupa: racionalističkih naglasaka na pitanje razumnosti, odnosno iracionalnosti subjekta ranog novog vijeka, gdje se pokazuje očiti višak očekivanja od onog razrješenja od primitivnog i psihotičnog uma koje bi slijedilo znanstvenim revolucijama i medicinskim dostignućima. Iz romantičarske vizure pak vještica je kao nositeljica pučke kulture, mudrosti i medicine, ujedno izručena ulozi povijesne žrtve feudalnog sustava, pa čak i prethodnice francuske revolucije, zaživjevi i u onom dijelu feminističkih obrada i pokreta u kojima s drugim valom feminizma jača politizacija i dogmatizacija teme mimo povijesnih istraživanja stvarnog položaja žene. Kroz mit o pučkoj heroini i profeministici izrasta ideja da je spol-rod oduvijek temelj opresije u patrijarhalnom mizoginom društvu, no indikativno je da je proboj rodnog modela konstrukcije vještice u historiografiji od sredine do kasnog 20. stoljeća potaknuo upravo objašnjenja koja su se klonila mizoginije i rata spolova bilo kao povijesne specifičnosti ili pak kulturne konstante, okrećući fokus primarno na klasnu dimenziju i vjerska previranja ondašnjih društava. Za postavljanje kulturno-povijesnih pristupa istraživanja fenomena na strukturalističke, odnosno psihoanalitičke noge bilo je tako odlučno uvođenje perspektive progonjenih za razliku od one progonitelja iz koje se patrijarhat vidi kao kontekst, a ne razlog kontinuiteta i "održivosti" progona vještica. Mikroskopskim istraživanjima konkretnog društvenopovijesnog konteksta za kojim stoga kao ispravnim analitičkim okvirom poseže i Nataša Polgar, kronotop je kontinentalnohrvatske atmosfere progona u kojoj se subverzivnost naracija žena optuženih za vještičarenje oblikovala nametanjem definicija dobrog kršćanina, strahom od propusta i grijeha, neprestanim pozivanjem na pročišćenje, reguliranje i discipliniranje tijela i seksualnosti. Važan izvor pronalazi u djelu isusovca i leksikografa Jurja Habledića *Pervi otca nassega Adama grieh* iz 1674. godine, odnosno njegova gotovo 1000 stranica dugog trećeg dijela koji govori o povijesnoj svakodnevici sedamnaestostoljetnog Zagreba – a iz koje kao da su izrasle i neke njegove *vekiyečne* konture. Osim normiranja razuzdanog ponašanja i zlog ženskog jezika, ovdje se naziru i suvremeni fantazmi o njezinoj moći kontrole nad sustavom i samim muškim životom, i to kroz naročito poguban utjecaj *pesmi od ljubavi*, tog sirenskog zova ženske korporalnosti kojim "one ki je čuju omame i kakti zaspane čine, da im tak laglje dušu vtope i v glubinu, ne morsku nego peklensku prehite". Iz zakonskih dokumenata i sudskih svjedočenja dobivenih torturom nižu se odavde pred nama jezivi opisi posramljivanja, poniženja i rastavljanja ženskog tijela, svjedočenja koja nerijetko kriju iskustva stvarnih seksualnih zlostavljanja služavki na feudalnim imanjima potisnutim u

grijehu vlastite transgresije izazvane torturom kao “prodorom realnog, brutalne fiziologije mesa, krvi, organa i kostiju u prostor simbolički uređenog, reguliranog svijeta”. Marija Terezija svojom Theresianom staje na kraj masovnih progona, ali ne mimo zahtjeva daljnjeg očuvanja božje časti, nego zbog olakšice krimena koji izlazi iz sklonosti umno ograničenog prostoga puka prema *supersticioznim* stvarima. No novi zakon o čarobnjaštvu uvodi međutim i kategoriju psihičkih poremećaja čijim se daljnjim razradama kao uzroka priznanja vješticiarstva, a temeljem sudskih zapisnika krajem 19. i početkom 20. stoljeća, gradi i Freudova teorija histerije. Pitanje koje u knjizi nadalje zauzima odlučno mjesto, može li vještica uopće biti pa još i psihoanalitički subjekt, s obzirom na historiografska, književnokritička, naročito novohistoristička shvaćanja subjektiviteta kao konstrukta koji ne samo da ne pripada onodobnoj kulturi nego bi ionako bio teško izmirljiv s transhistorijskim singularnim subjektom psihoanalize, razrješuje se u prelamajućoj konstataciji Nataše Polgar da na *psihoanalitičkom kauču nikad nisi sam*. Uključivanjem brojnih fragmenata ženskih svjedočenja koje svoju “histeričnu strukturu” izlažu pitanju žudnje i njezinim metonimijskim zamjenama u kolektivnim imaginacijama, zapisnici sa hrvatskih suđenja tako se ujedno razgoljuju i kao dnevnici jednog društva, kulture i ideologije u kojima je “do krajnjih granica iskorištena ambivalentnost lika majke koja strukturira temeljni osjećaj identiteta i roda, a koja seže od idealizirane sakralizirane ljubavi do straha od proždiranja, ugrađenih u temelje patrijarhalnih sustava kontrole i dominantnih ideologija, i to sa smrtnim posljedicama”.

Čitajte stoga *Vješticu na kauču* prije nego što pod ključnim riječima svoga nominalnog predmeta, konstrukcije i progona vještica u kontekstu oblikovanja ranonovovjekovnog subjekta, zalegne u knjižne kataloge, povremeno konzultirana za neke stručne, mahom potrebe citiranja, omogućivši prije toga svojoj autorici neke bodove nužne za održanje u jednom također sve represivnijem i kontroliranijem administrativnom sustavu. Ako ništa, zbog neočekivanog bonusa koji njezin glavni motiv *konstrukcija čudovišnog ženstva* pruža pri snalaženju u aktualnim čudovišnim prizorima, pogotovo pred njihovom postupnom, ali djelotvornom normalizacijom od strane subjekata koji, kako nam autorica nježno priopćuje, nisu toliko udaljeni od onih ranonovovjekovnih koliko bismo možda željeli.

Ines Prica

Luka Šešo, *Krsnik između mita i zbilje. Kulturnoantropološke strukture jednog tradicijskog vjerovanja*, Hrvatsko etnološko društvo i Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 2022., 145 str.

Za razliku od svoje prethodne knjige, *Živjeti s nadnaravnim bićima*, u kojoj je prikazao vjerovanja u mnoga (ili gotovo sva) fantastična/mitska/demonološka bića hrvatske usmene tradicije, kulture i književnosti, fokusiravši se na prostor dalmatinskog zaleđa u temeljitom terenskom i arhivskom istraživanju, ali dakako u usporedbi s drugim krajevima i tradicijama, u ovoj je knjizi Luka Šešo usmjerio pozornost na jedno, specifično i geografski ukotvljeno biće – krsnika.

Premda se na prvu može činiti kao manje zahtjevan pothvat, Šešo uspijeva pokazati složenu mrežu tradicijskih vjerovanja koja čine krsnika bićem, kao što je istaknuto i u samome naslovu, koje se nalazi između mita i zbilje, dakle smješta ga u procijep u kojem stanuju sva fantastična bića, no ipak s nekim razlikama. Taj se procijep može razumjeti na više načina, primjerice kao prostor koji nastanjuju bića iz predaja pa tako neka bića nastanjuju prostore prirode, divljega i nepripitomljenoga te su ponekad *nalik* ljudima (poput vila), a neka su i fizički i interpersonalno posve različita od ljudi, dok druga – doduše rijetka – bića nastanjuju prostore ljudskoga, štoviše, i sami su ljudi, no s natprirodnim sposobnostima i moćima. Većina bića koje poznajemo iz priča i predaja su ambivalentna prema ljudima – mogu biti pomagačka, no mogu i nanositi štetu, a zanimljivo je primijetiti da su u predajama, koje su narativne krhotine vjerovanja, kao isključivo *zla* bića kanonizirane uglavnom žene – vještice i mòre. U binarnom, dualističkom poimanju svijeta one imaju svoju suprotnost, i to, dakako, mušku, dobroćineću i pravednu figuru muškarca s nadnaravnim moćima kojima služi cijeloj zajednici – krsnika. Krsnik je, baš kao i vještica i mòra, dio zajednice i ljudskoga je porijekla te, simptomatično, služi kao zaštitnik primarno od zlih žena, prije svega vještica, te tako, izgleda, i magijski svijet zrcali patrijarhalni poredak u kojem jedino *moćan muškarac* može pobijediti *žensko zlo* te tako ponovno uspostaviti narušeni red i unijeti sigurnost.

No, Šešo se u svojoj knjizi referira prije svega na procijep zbiljskog i mitskog oslanjanjem na, između ostalih, španjolskog povjesničara J. C. Baroju, koji je smatrao da sva fantastična bića proizlaze iz nemogućnosti da se jasno razdvoji “realni” svijet od imaginarnog i magijskoga, a za što Šešo upozorava da ta nejasna granica postoji i danas te se reflektira u vjerovanjima koja i dalje cirkuliraju, premda u izmijenjenim varijantama. Već na samome početku knjige ukazuje na to da krsnike nije jednostavno definirati te navodi da ih se može razmatrati kao “mitološka božanstva, totemsk[e] zaštitni[ke], heroj[e] s nadnaravnim moćima, srodni[ke] šamana, stvorov[e] iz usmenih predaja ili (samo) običn[e] ljud[e] posebnih vještina i sposobnosti kojima je zajednica dodijelila nadnaravne predznake”, te se odlučuje pristupiti im iz kulturnoantropološke perspektive, to jest kao osobama “s nadnaravnim moćima iz tradicijskih vjerovanja”. Time ih smješta u domenu *ljudskoga*, u prostore zajednica u kojima se rađaju, žive, djeluju i umiru, a koje im samim činom vjerovanja dodjeljuju određene natprirodne sposobnosti, pa su stoga vlastitoj zajednici oni herojske figure, dok su drugim zajednicama prijetnja, odnosno neprijateljska drugost. Upravo taj *odnos* zajednice prema figuri krsnika, čovjeku kojem se projektivnim mehanizmima pripisuju određene osobine, koja ga konstruira i bez koje ni ne postoji, jest u središtu Šešina interesa – nešto manje ga zanima sam krsnik od onih koji u njega vjeruju. To je vjerovanje prikazao u njegovim strukturalnim elementima, pronalazeći srodnosti nekih elemenata s drugim vjerovanjima, mitologijama, pa i religijama te tako donosi usporedbe obreda prijelaza i inicijacije koje prolaze krsnici s Kristovim prepuštanjem i napuštanjem vlastita tijela kako bi preuzeo ulogu Iskupitelja, ili pak s Budom i njegovim mističnim rođenjem, ili pak s totemom australskih Aboridžina itd. Premda se neke od usporedbi čine ne posve srodnima s lokalnim vjerovanjima u krsnika i njegove moći, Šeši su važne jer na taj način ukazuje na gotovo istovjetne mehanizme konstrukcije i reprezentacije svetoga i “zaštitnoga” nadnaravnoga u različitim kulturama i društvima, zajednicama tijekom tisućljeća, a kojima je pak glavna funkcija reguliranje životnoga kaosa i stvaranje osjećaja sigurnosti. U slučaju vjerovanja i predaja o krsniku,

čovjeku/biću, koje locira na područje Istre, Kvarnera, djelomice Gorskoga kotara te Slovenije, ti su strukturalni elementi njegovo mistično rođenje, amnionska ovojnica kao prvi očiti znak njegova potencijala da postane zaštitnikom te kao budući izvor nadnaravnih moći, uloga drugih (prije svega babice) u obilježavanju njegova rođenja, prihvaćanje poziva i inicijacija, *posvećeni* život i moći krsnika u liječenju, iscjeljivanju i zaštiti zajednice, što su i neka od glavnih potpoglavlja knjige. U njima se oslanja na arhivska, terenska te znanstvena istraživanja fenomena – od bilježaka novigradskog biskupa iz 17. stoljeća, preko zapisa objavljivanih u *Zborniku za narodni život i običaje* do, primjerice, radova mađarske folkloristkinje Éve Pócs, hrvatskih istraživača poput Eveline Rudan, Noela Šurana, Borisa Perića i Tomislava Pletenca, slovenskih kolega Zmage Šmiteka, Uršule Lipovec Čebtron, Monike Kropelj i drugih, pa do ključnih radova Maje Bošković-Stulli iz 1959. (zajedno s građom prikupljenom u Istri), 1975. i 2005. godine. U tim ga radovima Bošković-Stulli uspoređuje sa srodnim bićima iz drugih tradicijskih vjerovanja, odnosno predaja, raspravlja o srodnostima sa slovenskim kresnikom ili pak s furlanskim benandantima, zaključujući da je moguće postojanje dviju tradicija iz kojih potječe krsnik – starije mitološke i novije ekstatičke, a koje ga smatraju božanskim junakom ili pak svojevrsnim šamanom. Premda Šešo nudi iscrpan pregled literature o krsnicima, ne upušta se u pokušaje rekonstruiranja geneze vjerovanja, jer to i nije u središtu njegova interesa, a napominje i da za takvo što nedostaju izvori.

Umjesto toga, kako bi propitao reprezentaciju i poziciju krsnika unutar zajednica u kojima se pojavljuje, Šešo se prije svega okreće poslu povjesničara ginzburgovske orijentacije te u arhivskoj građi u Veneciji pronalazi dokumente koji bi, prema tvrdnjama povjesničara Miculiana iz 2006. te napomenama biskupa Tommasinija iz 1641. godine, trebali biti povezani sa suđenjima krsnicima, srodno suđenjima benandantima u Furlaniji, o čemu je pisao upravo Carlo Ginzburg u poznatoj studiji *I benandanti: stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento* iz 1966. te u *Storia notturna: una decifrazione del saba* iz 1988. godine. U tim je studijama Ginzburg na temelju zapisnika sa suđenja vješticama/vješćima (nije li indikativno kako maskulin oblik u hrvatskom jeziku zapravo ni ne postoji?) iščitao vjerovanja na temelju "osobnih glasova" koji su probijali iz pravnoga diskursa poput onih Anne la Rossa, Oliva Calda, Michelea Soppea i drugih, i koji su svjedočili o sebi kao onima koji se u ekstazi bore protiv vještica, napuštaju tijelo ili imaju sposobnost zoometamorfoze, kao i krsnici rađaju se u amnionskoj ovojnici koja je ujedno i izvor njihovih moći, a koje je progona inkvizicija od 1574. do 1749. godine upravo zbog brojnih srodnosti s vješticama, zamagljujući njihovu zaštitničku i iscjeliteljsku prirodu.

Dakle, kako bi provjerio navode povjesničara Antonia Miculiana da su se u Istri tijekom 16. i 17. stoljeća vodili procesi protiv krsnika, koje uspoređuje s benandantima, Šešo u venecijanskom Arhivu detaljno provjerava citiranu građu, ponajprije zapisnike sa suđenja Marine iz Istre 1591. te Elisabette De Rossi iz 1628./1629. godine, podrijetlom iz Pirana, te zaključuje da se u navedenima, iskazima svjedoka obimnim spisima, uopće ne spominju krsnici niti išta što bi bilo elementima njihova identiteta, poput "rođenja pod sretnom zvijezdom" ili pak noćnih odlazaka na raskrižja u bitke protiv zla, i umjesto toga pronalazi zapisnike sa suđenja štrigama i štrigunima. Pa ipak, ta je građa iznimno vrijedan prilog povijesti progona vještica u dijelu Hrvatske koji je dosad slabo istražen, i koji su slijedili – prema navedenim arhivskim primjerima – posve drukčiju logiku konstrukcije zločina

vješticiarstva nego masovni progoni u kontinentalnoj Hrvatskoj krajem 17. do sredine 18. stoljeća, te su ujedno važni i za povijest svakodnevice u Istri i povijest vjerovanja u fantastična/nadnaravna bića iz komparativne perspektive. Stoga iščekujemo i studiju temeljenu na arhivskoj građi upravo o trajnom *negativnom* odrazu krsnika – vješticama u Istri, bez kojih krsnik, čini se, postoji kao iscjelitelj, ali “gubi” svoju moćnu, zaštitničku ulogu.

No, autor upozorava na to da krsnika nije moguće prikazati u tako pojednostavljenoj opreci te prikazuje dihotomiju u etičkom identitetu krsnika – za zajednicu koja ga producira on jest “dobro biće”, dok je za zajednicu čijeg krsnika/štrigu/štriguna pobjeđuje on neupitno “zlo biće” koje dovodi u pitanje egzistenciju cijeloga kraja te je tako srodan cijelom nizu bića poput moguta, višćuna, negromanata, zduhaća, pa čak i štriguna i zaključuje: “Stoga, s jedne strane na krsnika možemo gledati kao na nesebičnog zaštitnika uvijek spremnog pomoći svojoj zajednici u izazovnoj svakodnevici. Iz drugog kuta on je konstrukt zajednice koja ga koristi za sebične ciljeve vlastitog probitka i očuvanja nauštrb Drugoga.”

U posljednjem poglavlju, naslovljenom “Krsniče, što je ostalo?”, Šešo sumira ostatke vjerovanja u 21. stoljeću koje predajnim putem krsnika reguliraju kao iscjelitelja, a gotovo svi stariji slojevi predodžbe o njegovim moćima i ulogama nestaju, prepuštajući ga *festivalizaciji*, koja – kako autor upućuje – nije tek ekonomski isplativ događaj već i mjesto na kojem se, na drukčije načine, iskazuju mjesta tjeskobe, straha, nesigurnosti, kao i potrebe za sigurnošću i utjehom u izazovnoj suvremenosti koju mogu pružiti fantastična/mitska bića, upravo poput krsnika. Upravo takvim završetkom autor nas upućuje na temeljna pitanja – zašto vjerujemo u to što vjerujemo, čemu nam vjerovanja uopće služe te mijenja li se tijekom stoljeća njihova struktura ili tek njihovi pojavni elementi.

Nataša Polgar

Dragana Antonijević, *Antropologija folklor*a (Biblioteka Etnoantropološki problemi. Monografije; knj. 23), Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Dosije studio, Beograd, 2023., 197 str.

Prva knjiga Dragane Antonijević koju sam čitala bila je njezina iznimna monografija *Značenje srpskih bajki* (Beograd, 1991), točnije poglavlje “*Lepotica i zver*: semantička analiza bajke”, objavljeno u *Quorumu* 1989. godine, kada je *Quorum* još bio enciklopedijskoga formata. Užitek čitanja – bila je to začaranost interpretacijom uz studentsko fantazijsko opuštanje uz Bettelheima ili pak Campbella na sivim hodnicima Filozofskoga fakulteta kada se na njima još uvijek pušilo, uz dugočasno čekanje nekih profesora pred njihovim profesorskim odajama. Najnovija knjiga *Antropologija folklor*a ove transdisciplinarne profesorice s Odsjeka za etnologiju i antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Beogradu najavljena je odrednicom o tome kako se antropološki pristup folkloru u Srbiji razvija u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća, nakon što je došlo do modernizacije etnologije pod utjecajem promjene teorijsko-metodoloških paradigmi u antropologiji. Kao što je autorica već 2014. godine istaknula u knjizi *Traženje značenja: eseji iz antropologije i folkloristike*, koju potpisuje zajedno s Ivanom Kovačevićem, promjenom naziva

kolegija iz “Folkloristika” u “Antropologiju folkloru” na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu stavljen je naglasak na onaj pristup koji je primaran za studente etnologije i antropologije s obzirom na to da suvremena antropologija i antropološka folkloristika imaju drukčije poglede na folklor, od onih književno-povijesnih, kao predmet svog istraživanja.

Prvo poglavlje “Šta je u imenu?” knjige *Antropologija folkloru*, u kojemu autorica, među ostalim, razmatra dvojnost imena znanosti – folklor i folkloristika, nosi moto američke folkloristice i etnografkinje Marte Warren Beckwith, koja je bila prva predsjednica katedre za folklor općenito na sveučilištima u Sjedinjenim Američkim Državama: “Folklor nije samo mrtvi *survival* već živuća umjetnost koja stalno uzima svježije forme i rekreira stare”. Dragana Antonijević navodi da je naslov poglavlja preuzela iz naziva skupa Američkog folklorističkog društva iz 1998. godine “Folklore: What’s In a Name”, gdje sažima da je folklor kao disciplina od početka u Europi bio utemeljen u dvjema znanstvenim paradigmatima, s jedne strane – u etnologiji i antropologiji i s druge strane – u znanosti o jeziku i književnosti. Podsjetimo na to da je Barbara Kirshenblatt-Gimblett imala plenarno izlaganje pod naslovom “Što je ime? O pojmu ‘folklor’ o njegovoj 150. obljetnici” (“What’s In a Name? A Consideration of ‘Folklore’ at Age 150”) na godišnjem skupu Američkog folklornog društva održanom u Pittsburghu 1996. godine. Iako komplementarni, i danas često te dvije grupe folklorista – književni i etnološki-antropološki – obično rade odvojeno na predmetu zajedničkih interesa proučavanja, a unutar svojih zasebnih teorijsko-metodoloških paradigmi. Upravo je Vitomir Belaj u svojoj prvoj knjizi *Hod kroz godinu* iz 1998. godine istaknuo da je navedenu knjigu o mitskoj podlozi hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja napisao kao *pontifex* između etnologije i filologije. Što se tiče dvaju imena, dvojakoga značenja folkloru, kako bi se izbjegla konfuzija, sredinom šezdesetih godina prošloga stoljeća u okviru američke antropologije predložen je novi termin za znanost – folkloristika, čiji je predmet proučavanja folklor. Tako posljednja fusnota navedenoga poglavlja ističe da je i u Srbiji izvršena terminološka tranzicija. Stariji časopis posvećen folkloru, koji je nosio naziv *Narodno stvaralaštvo – Folklor*, objavljivalo je Udruženje folklorista Srbije. “Kao što je u tom udruženju osim naučnika bio zastupljen i veliki broj sakupljača, amatera i promotora folkloru, tako je i časopis objavljivao sirovu građu tj. sam folklor uz radove koji su mu naučno pristupali. Časopis je izlazio u periodu 1962–1988. godine. Novo udruženje folklorista Srbije je 2016. godine pokrenulo časopis *Folkloristika* koji već svojim naslovom pokazuje da se radi o naučnom časopisu koji objavljuje radove iz folkloristike kao naučne discipline, uključujući i profesionalno obrađenu folklornu građu.”

Slijedi poglavlje “Ko je *folk* i šta je *lore*”, u kojemu se navedeni koncepti zasebno interpretiraju. Pritom autorica ističe teorijske doprinose poput radikalne definicije *folka* Alana Dundisa, kontekstualnog komunikacijskog pristupa folkloru Dana Ben-Amosa i koncept “idiokulture malih grupa” Garyja Alana Finea. I dok se u ovoj knjizi poziva na Fineove idiokulture malih grupa te proučavanje izvedbe i transmisije folkloru primjenom metode tzv. “folklornog dijamanta”, u knjizi *Ogledi iz antropologije i semiotike folkloru* iz 2010. godine autorica se poziva na Fineov tekst “Treći pravac u američkom folkloru: folklorni narativi i socijalna struktura” (“Third Force in American Folklore: Folk Narratives and Social Structure”) s kraja osamdesetih godina 20. stoljeća kada je

imao na umu metodološku obamrlost, nedostatak jasne orijentacije i odsustvo identiteta aktualne folklorističke zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama koja bi se okupila oko zajedničke metateorijske osnove i radila na promjeni znanstvene paradigme. Predložio je *treći (novi) pravac*, koji on pronalazi u tumačenju folkloru u kontekstu socijalnih struktura, posebno u uvjetima postindustrijskoga globalnog društva kasnog kapitalizma (kapitalocena), ukratko u tumačenju folkloru s aspekta klase, roda, grupe, institucija i materijalne osnove društva (pridodala bih da nedostaje aspekt pitanja vrste, zelena paradigma, o čemu sam pisala u svojoj knjizi *Cetera animantia* iz 2022. godine).

Poglavlje završava sintezom istraživanja koje je ponudio Elliott Oring. Naime, smatrajući da nijedna dosad ponuđena definicija folkloru nije bila u potpunosti zadovoljavajuća, s obzirom na to da je sama priroda folkloru protejska, odnosno da se opire striktnim definicijama, Elliott Oring govori o *komunikacijskom pristupu* folkloru koji upućuje na shvaćanje folkloru kao fluidnog vida kulturnog ponašanja.

I dok treće poglavlje posvećeno "oralnosti", kako i glasi naslov poglavlja, pokazuje kako folklor opstaje i *uz pomoć* suvremenih tehnologija, što je dovelo do novih vidova proučavanja folkloru istraživanja, uključujući i tzv. *internet folklor*, u četvrtom poglavlju naslovljenom "Funkcije i dimenzije folkloru" ukazuje na funkcije folkloru (prema Williamu W. Bascomu to su zabavljачka, valorizirajuća, obrazovna i kompenzatorska funkcija), no pritom autorica na izniman način ukazuje i na posebne dimenzije folkloru: humor, fantastika, horor i opscenost, koje ispunjavaju navedene funkcije, posebno kompenzatorsku. Tako upozorava na to da su folkloristi, kada je riječ o humoru katastrofe (engl. *disaster humor*), posebnu pažnju posvetili vicevima nastalim nakon dva velika tragična događaja – pada Space Shuttlea Challenger (fatalna nesreća 28. siječnja 1986. godine kada je Space Shuttle Challenger eksplodirao samo 73 sekunde nakon polijetanja), kada je cijela posada, u kojoj je bila i jedna žena civil – učiteljica, poginula pred prisutnim gledaocima, i terorističkog rušenja Svjetskog trgovačkog centra.

Nakon petoga poglavlja "*Žanr i folkloru narativi*", koje autorica završava s onim žanrovima koji su danas relevantni u antropologiji kao znanosti, a to su legende, predaje, urbane legende, osobne priče i usmene povijesti, šesto poglavlje kritički govori o folklorizmu i lažnom folkloru. Već u ovdje spomenutoj knjizi koju je autorica 2014. godine objavila zajedno s Ivanom Kovačevićem, što se tiče novih žanrova, navodi kako je uvođenje fotokopirnih i *fax* strojeva tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća dovelo do nastanka novih folkloru kategorija nazvanih *fax-lore* i *fotocopy-lore*: priče, vicevi, izreke, narodne mudrosti ili "pogled na svet" koji su dotad sporadično cirkulirali u usmenom prenošenju bili su fotokopirani, faksirani ili kseroksisirani čime je ostvarena njihova brza i široka distribucija kao i masovna konzumacija, naročito među onima koji čine tzv. "kancelarijski folklor".

Sedmo poglavlje "Metodološki pristupi u proučavanju folkloru" razmatra razvoj metodoloških postupaka u analizi folkloru materijala, počevši od preteča Friedricha Maxa Müllera (čiji je *naturizam* kod nas prihvatio Natko Nodilo u svojoj rekonstrukciji "stare vjere" Srba i Hrvata), Theodora Benfeyja i Veselovskog da bi se zadržala na pregledu primjene strukturalne metode u folkloru u Srbiji, i to kroz radove Nade Milošević-Dorđević, Ivana Kovačevića kao i vlastita istraživanja. Na samom kraju autorica predstavlja inovativan doprinos Garyja Alana Finea u proučavanju izvedbe i transmisije

folklor primjenom metode tzv. “folklornog dijamanta”, uz naglašavanje važnosti utjecaja šire socijalne strukture na folklor. I posljednje, osmo poglavlje “Zašto folkloristika nema svoju ‘Veliku teoriju’” sabire debate u Sjedinjenim Američkim Državama o krizi folklor, započete krajem 20. stoljeća s promjenom načina financiranja, a završava tekстом Simona J. Bronnera iz 2006. godine “Folk Logic: Interpretation and Explanation in Folkloristics” (“Narodna logika: interpretacija i objašnjenje u folkloristici”), objavljenim u časopisu *Western Folklore*, koji je predložio da krizu treba prevazići vraćanjem pojma strukture kao teleološke metode u naučnom objašnjenju folklor. Navedeno poglavlje autorica otvara indikativnim motom, citatom Richarda Dorsona: “Ideja da folklor odumire je sama po sebi vrsta folklor”. Naime, poglavlje uvodno uokviruje dokumentacijom kako su se tijekom posljednje dekade 20. stoljeća i početkom ovoga stoljeća u američkoj folkloristici rasplamsale debate o statusu folklorističke znanosti i znanstvenika u akademskim okvirima, što je bilo obuhvaćeno općim pojmom *kriza folklor*, čijem je nazivu “kumovala” Barbara Kirshenblatt-Gimblett. Pritom, kraljem tisućljeća mnoge su znanosti promijenile svoje ime izlazeći u susret neoliberalnoj ideologiji i korporativnom financiranju: tako je psihologija promijenila ime u kognitivni studiji, odsjeci za književnost počeli su se prepoznavati kao *kulturni* studiji (kod nas *kulturalni* studiji nažalost bez zelenih kulturalnih studija kako ih je zamislio Jhan Hochman), kazališni studiji postaju izvedbeni studiji itd. Folkloristički programi uglavnom su uvedeni u antropologiju, kulturne studije, umjetnost, rodne studije, sociolingvistiku i izvedbene studije, kako je to kritički zamijetila Barbara Kirshenblatt-Gimblett.

Završno, mogu reći da je riječ o iznimnoj knjizi sistematiziranoga pristupa i multimediodološke vizure, sjajnom pregledu o antropologiji folklor s naglaskom na istraživanju razvoja antropološkog pristupa folkloru u Srbiji u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća. Naime, suvremeni antropološki pristup shvaća folklor kao dio ekspresivne i simboličke kulture koji se prenosi usmeno, tradicijom, s generacije na generaciju, ali i drugim kanalima komunikacije koji u modernom dobu podrazumijevaju različite medije – tiskane, elektronske i digitalne; na verbalan i neverbalan način. Kako to autorica sustavno pokazuje, antropologiju zanima kontekst u kome se folklor stvara, izvodi i prenosi, promatrajući ga iz perspektive kako folklornih grupa i zajednica koje su njegovi stvaraoci i prenosioci, a to može biti svatko od nas u pojedinim životnim situacijama, tako i samih folklornih žanrova i drugih formi folklor kao sistema koji iskazuju kognitivne, vrijednosne i moralne obrasce u društvu. Možemo se samo nadati da ćemo dobiti knjigu takve bitne teme i kod nas, u Hrvatskoj. Riječ je o znanstvenici širokoga spektra istraživanja: antropologija migracije, popularna kultura, semiotika, strukturalna teorija i metoda, narativi i diskurzivne analize, folkloristika, mitovi i legende/ predaje, kulturalni studiji, povijest i teorija etnologije i antropologije.

Zaključno, možemo se prisjetiti sjajnoga članka “Folkloristika u 21. stoljeću” iz 2005. godine Alana Dundesa, koji navodi da prvi i, po njegovu mišljenju, glavni razlog za smanjivanje broja folklorističkih programa na sveučilištima leži u trajnom nedostatku inovacije u onomu što bismo mogli nazvati “Velikom teorijom”. No, je li to baš glavni razlog?

Suzana Marjanić

Ana Banić Grubišić, *Internet mimovi između folklor i popularne kulture*, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju i Dosije studio, Beograd, 2023., 187 str.

Ana Banić Grubišić je vanredna profesorka na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i viša naučna saradnica u Institutu za etnologiju i antropologiju. Njena višegodišnja posvećenost naučno-istraživačkom i nastavno-pedagoškom radu u okvirima oblasti popularne kulture i folklor rezultovala je nizom monografija i naučnih članaka. O značaju njenog dosadašnjeg rada svedoči upravo i knjiga *Internet mimovi između folklor i popularne kulture*, koja je posvećena internet mimovima na višestrukoj raskrsnici između popularne kulture i digitalnog folklor. U pitanju je pionirska studija u domaćoj etnologiji i antropologiji koja se bavi tim fenomenom te kao takva postavlja temelje za naredna (inter)disciplinarna proučavanja i nadogradnje istraživačkih mogućnosti, jer su “mimovi, kao artefakti digitalne kulture postali neizostavan način današnje komunikacije, svojevrsni savremeni digitalni vernakular i stoga najpopularniji primer globalnog digitalnog folklornog stvaralaštva” (str. 11).

Internet mimovi su rasprostranjen, viralan, lako dostupan i razumljiv digitalni sadržaj koji se stvara i deli putem interneta (obično posredstvom društvenih mreža). Iako se humor, već u ranim naučnim radovima, smatra ključnom karakteristikom internet mimova, on nije njihovo jedino obeležje, te ih autorka, između ostalog, tretira kao izraz političko-aktivističke prakse i kao formu socijalnog komentara. Internet mimovi su kompleksan, slojevit i višeznačan fenomen koji zavisi od konteksta upotrebe. Takođe, postoje različite forme internet mimova.

Knjiga sadrži detaljan prikaz razvoja i razmatranja elementarnih žanrovskih obeležja internet mimova; istorijat i preteče fenomena; skicira njihov evolutivni razvoj i dalji humoristički i politički potencijal u kontekstu savremene digitalne komunikacije. Takođe, autorka se posebno osvrće na najdominantniji podžanr – *slikovne internet mimove*. Teorijsko-metodološku okosnicu knjige čine uvidi iz dinamičnog polja antropologije folklor (posebno, digitalne folkloristike) i raznolik dijapazon koncepata iz domena studija medija i komunikacije. Prema tome, knjiga u najširem smislu promatra fenomen kroz optiku interdisciplinarnosti u promišljanjima o internet mimovima i mimetičkim praksama kao važnim elementima savremene folklorne i popularno-kulturne komunikacije. Tako koncipiran teorijsko-metodološki okvir ukazuje na veštine i težnje autorke da jednu izuzetno složenu pojavu sagleda iz više perspektiva, što je odlika naučne zrelosti.

Knjigu čini pet velikih poglavlja: 1) “Odlike digitalne kulture i novi(ji)h medija”; 2) “Idejna i terminološka ishodišta internet mimova”; 3) “Preteče i razvoj internet mimova – od kserokslora do internet fenomena”; 4) “Osnovne karakteristike i žanrovi internet mimova”; 5) “Internet mimovi kao (post)moderni folklor”. Nakon završnih razmatranja – u poglavlju “U potrazi za žanrovskom raznolikošću: eksperimentalno i preliminarno mapiranje terena” – autorka izdvaja petnaest slikovnih internet mimova u lokalnom kontekstu, odabranih nasumičnom pretragom na internetu, za čiju je tematsko-sadržinsku analizu potrebna, kako naglašava, “opsežna etnografska studija”.

U prvom poglavlju se razmatraju različita određenja, elementarne karakteristike i obeležja digitalne kulture i novih medija te se bliže definišu ključni pojmovi koji su neophodni za razumevanje kulturnih i društvenih transformacija koje su pratile pojavu i ubrzani razvoj novih informaciono-komunikacionih tehnologija od devedesetih godina XX veka do danas. Autorka temeljno konceptualizuje “*ново*” u novim medijima prikazujući njihovih pet osnovnih principa prema Levu Manoviču, a to su: *numerička predstava*, *modularnost*, *automatizacija*, *varijabilnost* i *kulturno transkodovanje*. Kada su u pitanju procesi stvaranja, oblikovanja i deljenja internet mimova, u poglavlju su predstavljene i naročito važne prožimajuće komponente digitalne kulture koje je uočio Mark Djuz: *remedijacija*, *participacija* i *brikolaž*. U poglavlju se participativnost mapira kao definišući element digitalne kulture izražene kroz umrežene digitalne medije, što znači da publika postaje aktivan činilac u procesu stvaranja značenja takvih sadržaja.

Poglavlje “Idejna i terminološka ishodišta internet mimova” se osvrće na razvoj i kritike teorije mimetike. Saznajemo da se upotreba termina *mim* (engl. *meme*) vezuje za britanskog biologa i pisca naučno-popularne literature Ričarda Dokinsa i seže u 1976. godinu. Naredno poglavlje ukazuje na kontinuitet koji postoji između tzv. *slikovnih internet mimova* i praksi “fotokopirlora” (odn. *kserokslora*), adresirajući sličnosti i razlike između datih savremenih folklornih pojava. Internet mimovi jesu istaknuta karakteristika “savremene digitalne participativne kulture”, ali se uočava sličnost sa drugim ranijim folklornim sadržajima koji nisu u nužnoj vezi sa internetom (npr. natpisi na zidovima, pamfleti, digitalni vizuelni kolaži itd), što autorka ilustruje različitim primerima, podstičući dalje interesovanje čitaoca.

Poglavlje “Osnovne karakteristike i žanrovi internet mimova” pruža uvid u najzastupljenije definicije internet mimova, opisuje njihove elementarne karakteristike i distinktivna svojstva (u odnosu na druge digitalne sadržaje) te razmatra njihove žanrove u ključu digitalnog folkloru. Posebna pažnja posvećena je ključnim odlikama internet mimova, kao što su: *humor*, *intertekstualnost*, *remiks* i *brikolaž*. Autorka nas upoznaje sa postulatima koji upravljaju logikom stvaranja internet mimova koje predlaže Rajan Milner, a dopunjuje ih teorijskim i empirijskim uvidima drugih autora. S obzirom na to da ne postoji opšteprihvaćen i sveprožimajući postupak analize za sve žanrove internet mimova, autorka izdvaja više različitih pristupa izučavanja, ukazujući na kompleksnost fenomena i naučnu kreativnost koju mogu da izmame iz širokog naučno-istraživačkog opusa.

Poslednje poglavlje je posvećeno folklornim svojstvima internet mimova te se u njemu detaljno obrazlažu karakteristike koje ih čine bitnim aspektom savremene folklorne komunikacije u okruženju novih medija. U pitanju je najobimnija i ujedno najinteresantnija celina u knjizi koja sa lakoćom iscertava putanje ka novom shvatanju predmeta izučavanja, približavajući čitaocu dinamično i snažno polje folkloristike. Kako autorka koncizno obrazlaže, internet mimovi sa drugim folklornim sadržajima dele tri ključna obeležja: *anonimnost*, *varijabilnost* i *amatersku estetiku*. Internet mimovi se razmatraju: u kontekstu “vernakularne kreativnosti”, kao “simbolička kultura malih grupa”, kao “globalna ekspresivna kultura”, kao “njuzlor”, kao savremeni protestni i politički folklor”, kao “folkloreska”, sa ciljem razumevanja simboličkog odnosa između folkloru i popularne kulture.

Knjiga Ane Banić Grubišić uvodi nas u jedan sasvim novi i dinamični digitalni “svet” internet mimova, koji se nalazi ispod površine svakodnevne prisutnosti tog fenomena.

Različite perspektive iz kojih autorka pristupa pojavi, uglavnom iz domena antropologije folkloru i studija medija i komunikacije, nude mogućnosti propitivanja granica znanja koja imamo – ili pak smatramo da imamo – o fenomenima koji nas okružuju. Upravo se u tome sagledava osnovni naučni i društveni značaj knjige, a to je da na jednostavan, ali jezgrovit način razborito komunicira aktualni sociokulturni fenomen, približavajući ga akademskoj, ali i široj zajednici.

Krinka Baković

Ča delamo kad "niš" ne delamo / Cosa si fa quando "nulla" si fa (2023. – 2024.), izložba. Mirjana Margetić i Nikolina Rusac.
Etnografski muzej Istre.

U Etnografskom muzeju Istre – Museo etnografico dell'Istria u Pazinu otvorena je izložba *Ča delamo kad "niš" ne delamo / Cosa si fa quando "nulla" si fa* autorica Mirjane Margetić i Nikoline Rusac (studen 2023. – studen 2024.). Riječ je o izložbi posvećenoj slobodnom vremenu na istarskom prostoru od prve polovice 20. stoljeća pa sve do danas. Kako autorice ističu, "izložba nastoji prikazati razlike u poimanju i provođenju slobodnog vremena u ruralnim i gradskim sredinama, kakvo je žensko i muško viđenje ove teme, kako su na njega utjecala društvena uređenja te kako ga mladi danas upotpunjuju". Svjesne širine teme, autorice su kroz izložbu dale kraći presjek najupečatljivijih aspekata vezanih uz ovu temu proizašlih tijekom terenskog istraživanja. Sugovornici su im bili iz raznih krajeva Istre: Pazin, Pula, Rakalj, Hum, Prhati, Sveti Petar u Šumi, Prnjani, Gračišće, Umag, Lovrečica, Vrsar, Dobrili, Zambratija i Plomin. Izložba je koncipirana kroz desetak tematskih cjelina: Spod ladonje; Kino; Ispred ekrana; Stripovi; Nedjelja "slobodan dan"; Hobi; Na ferijama; Osvježenje ljeti; Sport i rekreacija u novije vrijeme; Slobodno vrijeme djece i mladih; Omladinske radne akcije; Zabave, plesnjaci, čajanke; Kafići; Muško-žensko slobodno vrijeme; Pod marendom. Izložbu prati katalog koji se vizualno naslanja na popularne časopise koji su izlazili tijekom posljednjih tridesetak godina dvadesetog stoljeća posvećene ležernim temama iz svakodnevnog života i životnom stilu tog vremena.

Izložbeni prostor u zgradi pazinskog Kaštela zahtjevan je i često nezahvalan za postav izložbi: nepravilnog je oblika, s mnoštvom manjih i većih niša, ostacima krušnih peći (to se može generalizirati u smislu nekih strukturalnih prostornih danosti koje otežavaju posao na idejnom i izvedbenom rješenju izložbenog postava), lošeg osvjetljenja i sl. (neravnih zidova i podova...). Radi se o prostoru srednjovjekovne utvrde. Međutim, ova se izložba izvrsno uklopila u prostor. Oblikovanje postava potpisuje dizajnerica Tina Erman Popović (Lastik studio). Prostorom dominira stilizirano drvo *ladonje* ispod kojeg se nalazi klupica na kojoj stoji zapis "Sedi i upočini!". Često se ispod većih stabala na trgovima i *placama*, u urbanim i ruralnim sredinama nekoć provodilo slobodno vrijeme, ljudi bi odmarali nakon napornog rada, ali to su bila i mjesta susreta, gdje su se razmjenjivale informacije pa je bilo važno biti tamo, da se čuje ča novega. U "krošnji" se nalaze povijesni podaci poput crtice kako je važan povijesni dokument – Istarski razvod – pisan

upravo u hladovini pod stablom *ladonje*. U izložbenom prostoru jedan dio postojećih niša iskorišten je i pretvoren u vitrine u kojima su izloženi predmeti (uniforme s omladinske radne akcije, *pračke*, *puškalice*, medalje s rekreativnih natjecanja, razne članske iskaznice, ručni radovi, makete, kazetofon, kazete, gramofon i gramofonske ploče...). Jedna niša zatvorena je zastorom iznad kojeg stoji natpis *kabina* te asocira na kabine za presvlačenje na plaži. Kad se zastor odmakne otkrije se izloženi predmet – stari kupaći kostim. Isto tako, u dijelu prostora gdje se nalazi krušna peć uređen je mali kutak koji je osmišljen kao svojevrsni dnevni boravak s foteljom i televizorom. Posjetitelji mogu sjesti i pogledati film *Novo kino Buje*. Tekstovi s fotografijama tiskani su na veće panoe od stadura (acca ploče) koji su postavljeni po čitavom prostoru. Na panoima ima podosta teksta, budući da je izložba dvojezična (hrvatski i talijanski). Citati i transkripti kazivanja istaknuti su veličinom i rezom fonta. U jednom dijelu plohe panoa postavljene su u prostor, na način da tvore zasebnu prostoriju u koju se ulazi kroz crni zastor. U toj izdvojenoj sobi nalazi se vitrina s predmetima (gramofon, gramofonske ploče...). Uz vitrinu nalazi se stolica na kojoj je izložena harmonika. Hodajući izložbenim prostorom možemo čuti zabavne pjesme koje su ne tako davno bile vrlo popularne i slušane.

Na samom kraju izložbenog prostora, u kutku koji je posvećen slobodnom vremenu djece i mladih postavljen je ekran na zidu na kojem možemo vidjeti kako učenici Osnovne škole Svetvinčenat danas igraju lastik. Isto tako, uz zid nalazi se plošna figura – silueta djevojčice od kapafiksa na kojoj stoji natpis: “Hej, zastani i zaigraj. Lastik, školica... Može i oboje!”. U ruci drži lastik, koji posjetitelji mogu rastegnuti i odigrati. Na podu je kredom iscrtana školica. Stariji će se prisjetiti svog djetinjstva, a mlađi mogu naučiti nešto novo. Tim postavom izložba ima i interaktivni karakter. Na izložbi je moguće vidjeti mnoštvo zanimljivih starih fotografija koje su za potrebe izložbe posudili mnogi muzeji i institucije (Muzej grada Pazina, Povijesni i pomorski muzej Istre, Muzej grada Rovinja, Muzej grada Umaga, Zavičajni muzej Buzet, Zavičajni muzej Poreštine, Državni arhiv u Pazinu, Hrvatski državni arhiv, Odsjek za etnologiju HAZU) te mnogi pojedinci.

Zanimljivi su i rezultati ankete koju se autorice provele tijekom veljače i ožujka 2023. godine među školskom populacijom u Osnovnoj školi Vladimira Nazora Pazin, Pazinskom Kolegiju – klasičnoj gimnaziji, Gimnaziji i strukovnoj školi Juraj Dobrila te školi za primijenjenu umjetnost i dizajn u Puli. Sudjelovalo je 204 učenika/ca. Obradom ankete došlo su do zaključka kako “današnja djeca i mladi za razliku od svojih roditelja imaju znatno više slobodnog vremena. Kao i nekada, škola im je obaveza, a sve ostalo je znatno drukčije. Nekadašnje razlike između gradskih i seoskih sredina gotovo da su nestale. Slobodnog vremena imaju dovoljno ili čak previše. Neki ga ispunjavaju izvanškolskim aktivnostima, bavljnjem sportom u druženju s prijateljima. Međutim, internet i društvene mreže postali su vodeća aktivnost u slobodnom vremenu adolescenata”. Izložba srednjim i starijim generacijama definitivno budi nostalgiju, dok mlađim generacijama djeluje edukativno, kroz izložbu mogu vidjeti kako je to nekada bilo. U svakom slučaju, bilo je drukčije!

Noel Šuran

Prilog 1. Izložba *Ča delamo kad "niš" ne delamo*, fotografirala: Dunja Ivčić, 2023.

Maja Ergović, Sanja Lončar i Hrvoje Tomić, *Planjke, vugli, cifre. Dokumentiranje drvene arhitekture Turopolja – starija i nova građa u dijalogu*, izložba i katalog. Velika Gorica: Muzej Turopolja, 2023., 32 str.

Izložba *Planjke, vugli, cifre: dokumentiranje drvene arhitekture Turopolja – starija i nova građa u dijalogu* rezultat je suradnje više kustosice i dokumentaristice Maje Ergović iz Muzeja Turopolja i izvanredne profesorice dr. sc. Sanje Lončar s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Ujedno je to i suradnja dviju institucija kojoj su se u ostvarenju projekta priključili izvanredni profesor dr. sc. Hrvoje Tomić s Geodetskog fakulteta u Zagrebu, majstor Pepo Cvetković te majstori Goran Selanec i Marijan Dragičević iz Strukovne škole Sisak.

Iako možda sentimentalno jer se radi o turopoljskom kraju uz koji sam rodno i obiteljski vezana i u kojem sam provela cijelo djetinjstvo pa time i značajan dio života, ne mogu a da pri pomisli na to što je jedna od važnijih karakteristika kraja u kojem sam odrasla ne istaknem upravo drvenu arhitekturu. I to ne toliko sakralnu koja je poznatija u stručnim i akademskim krugovima kao svojevrсни kuriozitet, već onu svakodnevnu. Drvene kuće (*ize* i *čardaci*), raspored prostorija u njima, način života, oduvijek su bili predmetom mog interesa, ponajprije onog djetinjeg, a kasnije i studentskog kada sam na praksi u jednom od muzeja u okolici Zagreba odlučila, osim fotoaparatom za muzejsku dokumentaciju, ovjekovječiti arhitekturu vlastitim crtežima, ponajprije manjih objekata, gospodarskih zgrada okućnice, a zatim i onih stambenih. Posebno su me osim uglova (*vugli*) impresionirali detalji – ukrasi ili *cifre*. Uglavnom, iz svega spomenutog ne čudi i

moje zanimanje za izložbu *Planjke, vugli, cifre* i pritom uviđam, ono na što i same autorice žele ukazati te ističu kao cilj izložbe već na prvim stranicama kataloga – potrebu i važnost kontinuiranog dokumentiranja drvene arhitekture Turopolja (str. 3).

Tradicijska drvena arhitektura turopoljskog kraja prepoznata je osim iz građevinske i arhitektonske struke i iz perspektive etnološke znanosti, a interes za njezinim specifičnostima i dokumentiranjem pratimo od polovice 19. stoljeća. Ponajprije su to učinili inženjeri i arhitekti Društva inžinira i arhitekata u Zagrebu osamdesetih godina 19. stoljeća kada su dokumentirani pojedinačni primjeri građevina s područja Turopolja. Početkom 20. stoljeća interes za tradicijskom drvenom arhitekturom Turopolja javlja se kod stručnjaka u muzejskim ustanovama – Vladimir Tkalčić, tadašnji kustos Etnografskog muzeja, fotografira drvene građevine i okućnice turopoljskih naselja. Zatim stručnjaci Škole narodnog zdravlja Andrija Štampar između 1926. i 1931. godine izrađuju brojne fotografije i zapise o turopoljskim mjestima, pa između ostalog i o arhitekturi i stanovanju. U drugoj polovici 20. stoljeća, od samog osnutka Muzeja Turopolja, njegova prva ravnateljica etnologinja Višnja Huzjak kontinuirano je tijekom svog zaposlenja istraživački i profesionalni interes usmjeravala praćenju i dokumentiranju drvene arhitekture i tradicijskih graditeljskih vještina i znanja što je rezultiralo bogatom muzejskom dokumentacijom. Interes, pa i samo praćenje stanja tradicijske drvene arhitekture nastavlja se dalje i u okviru djelovanja etnologa Milovana Gavazzija (1967), te prikupljanja materijala za *Etnološki atlas Jugoslavije* (1970-ih i 1980-ih), zatim kao dio projekta Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu (1972. – 1989.), u magistarskom radu etnologinje Ksenije Marković (1984), zatim se nadalje nastavlja kroz suradnje Muzeja Turopolja s drugim ustanovama i lokalnom samoupravom. Od recentnijih radova posebno treba istaknuti Projekt dokumentiranja tradicijskog (stambenog) graditeljstva na području Velike Gorice (2014. i 2015. godine) na kojem su sudjelovali konzervatorica Ana Mlinar, etnologinja Maja Ergović i građevinski tehničar Damir Kremenčić te monografiju *Tradicijska drvena stambena arhitektura na području Novog Zagreba* iz 2017. godine autorica Margarete Biškupić Čurla i Josipe Matijašić, ujedno i etnologinja Muzeja Turopolja.

Sve prethodno navedeno svjedoči o interesu i važnosti drvene arhitekture Turopolja, ali i njezina dokumentiranja. Izložba *Planjke, vugli, cifre* u tom smislu dragocjen je doprinos usmjerenju koje stručnjaci iskazuju, a Muzej Turopolja podržava, inicira i održava. Naime, dvije građevine koje su sastavni dio muzeja Turopolja također pripadaju tradicijskoj drvenoj arhitekturi turopoljskog kraja – etno kuća Šćitarjevo i kurija Modić Bedeković.

Drvena arhitektura Turopolja, između ostalog, odraz je prirodnih karakteristika regije koje su uvjetovale način oblikovanja naselja, način života stanovnika, ali i način gradnje podjednako stambenih, sakralnih i gospodarskih građevina. Šumsko bogatstvo Turopolja omogućilo je dostupnost hrastove građe koja je temelj za izgradnju, kako je navedeno u katalogu izložbe: građevina za stanovanje (prizemnice – *iže*, katnice – *čardaci*, kurije – *komore*), gospodarskih građevina (štale, sjenici, svinjci, kuružnjaci, kleti...), sakralnih (kapele), zgrada župnih dvorova, škola, seljačkih domova, ali i mnogih drugih elemenata u okruženju poput ograda odnosno drvenih plotova, raspela, plovila (skele, čamci), prijevoznih sredstava (kola), pokućstva te raznolikih alata, oruđa i pred-

meta korištenih u svakodnevnom životu (str. 13) o čemu svjedoče i stalne zbirke u postavima izmještenim u širem području Turopolja, izvan samog centra Velike Gorice i zgrade muzeja – etno kuća Šćitarjevo, etnografska zbirka u Vukomeriću i kurija Modić Bedeković.

Osim drva kao dijela krajolika koje se koristilo u gradnji, važno je spomenuti i majstore gradnje koji su se s vremenom specijalizirali za određene radove poput tesara, palira, cimermana, čiji broj je danas nedostatan, kako bilježe autorice izložbe Ergović i Lončar tijekom etnografskog terenskog istraživanja za potrebe izložbe. Stoga, osim isticanja važnosti dokumentiranja drvene arhitekture, smatram važnim doprinosom izložbe i obraćanje pažnje na vještine i znanja pri obradi drva koji nestaju te poticaj na održavanje postojeće tradicijske arhitekture. Autorice su izložbom otišle korak dalje od samog evidentiranja nedostatka majstora sa specifičnim znanjima i uvidima o obradi drvene građe te su za vrijeme trajanja izložbe kroz suradnje s institucijama srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja znatno utjecale na prepoznatljivost osobitosti tradicijske drvene arhitekture Turopolja i u tom segmentu.

Jedna od suradnji ostvarena je sa srednjom Strukovnom školom u Sisku kroz događanje Dan tradicijskih graditeljskih vještina i znanja, koje su zajedno pripremili Strukovna škola u Sisku, Društvo “Terra banalis” i Muzej Turopolja. Događanje je ponajprije bilo namijenjeno učenicima srednjih (strukovnih) škola, zatim i studentima, nastavnicima, majstorima, vlasnicima povijesnih i tradicijskih građevina i zainteresiranoj javnosti. U okviru događanja održana su predavanja o nematerijalnoj kulturnoj baštini i tradicijskoj drvenoj arhitekturi središnje Hrvatske kao nacionalnoj i europskoj baštini te radionica “Tradicijska graditeljska znanja i vještine u praksi” na kojoj su sudjelovali učenici strukovne škole i majstori. Zadatak je bio izrada elementa vrata ganjka drvene turopoljske kuće.

U visokom obrazovanju tema drvene arhitekture Turopolja dio je redovnih predavanja i seminara, terenskih istraživanja, obilazaka lokaliteta te stručnih ekskurzija na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu. Primjerice 21. siječnja 2023. godine održana je stručna ekskurzija s ciljem upoznavanja drvene arhitekture Turopolja i Pokuplja, a kojom je ujedno obilježena i 100. obljetnica Pokupske ekspedicije – terenskog etnografskog istraživanja održanog 1923. godine tijekom kojeg je prikupljena vrijedna pisana i fotografska dokumentacija ruralnog života tog područja, između ostalog i mnoštvo podataka o drvenoj arhitekturi i graditeljstvu.

Važnost i specifičnosti drvene arhitekture Turopolja predstavljene su u nastavi Zavoda za primijenjenu geodeziju. Naime, vrlo zanimljiv dio izložbe i projekta koji su osmislile autorice izložbe je i suradnja s kolegom Hrvojem Tomićem s Geodetskog fakulteta u Zagrebu, čiji doprinos je inovacija u dokumentiranju drvene arhitekture tog kraja i samim time još jedan hrabri korak autorskog tima. Geodezija kao znanost koja se bavi mjerenjem i određivanjem oblika, veličine i položaja Zemlje i njezinih dijelova te pruža temelj za detaljnu izmjeru okoliša, kako je zabilježeno u katalogu izložbe (str. 24), ima važnu ulogu u dokumentaciji stvarnog stanja građevina. Upravo u tom segmentu mogućnosti koje pruža ova znanost dolaze do izražaja u izložbi. Naime, primjenom suvremenih načina izmjere korištenjem kombinacija metoda laserskog 3D skeniranja i digitalne fotografije, kolega Hrvoje Tomić izradio je modele građevina, stambene zgrade, čardaka

iz Ruče i prizemnice iz Donjeg Podotočja, koji su bili i dijelom izložbenog repertoara. Posjetitelji su imali mogućnost razgledati modele tradicijskih građevina dobivenih na temelju fotogrametrijskih podataka i laserskog 3D skeniranja. Ovaj način dokumentiranja omogućuje, osim vjerne pohrane trenutnog stanja određene zgrade, i njezinu rekonstrukciju, popravak određenih dijelova, nadogradnju i u budućnosti što znači da time započinje i jedno novo doba života tradicijske, u ovom slučaju drvene arhitekture Turopolja.

Osim spomenutih modela, izložbom su pokriveni svi segmenti samog istraživanja koje su autorice provele, od usporedbe pisanih i fotografskih zapisa po etapama kako su se odvijale kroz povijest, modela ograde ganjka kakav se izrađivao na radionici u Strukovnoj školi Sisak, određenih alata kojima se gradilo do velikih slagalica pojedinih dijelova ili cjelokupnih zgrada na jednom od zidova izložbenog prostora koje su posjetitelji mogli sami slagati.

Iako tradicijska drvena arhitektura turopoljskog kraja nije zanemareno područje u okviru etnološke i kulturnoantropološke struke, svako ponovno vraćanje njezinim specifičnostima i zanimljivostima omogućuje nove uvide i prepoznavanje vrijednosti koje taj dio povijesti nosi nekim budućim generacijama.

Melanija Belaj

Prilog 1. Izložba *Planjke, vugli, cifre*. Dokumentiranje drvene arhitekture Turopolja – starija i nova građa u dijalogu, fotografirala: Maja Ergović, travanj 2024.

Kuća halubajškoga zvončara. Viškovo. 2024. Prikaz stalne izložbe

Netom prije otvorenja, u travnju ove godine, imala sam priliku razgledati Kuću halubajškoga zvončara u Viškovu, za čiju je muzeološku koncepciju zaslužna Lidija Nikočević, dok likovni postav potpisuju Vedran Kasap i Ozana Ursić iz Clinica Studija, Vanja Cuculić i Ana Petak iz Studija Cuculić te Vladimir Končar iz studija Before after.

Ova novoosnovana javna ustanova u kulturi predstavlja važan i uočljiv podsjetnik na to da je kultura bitan građivni element zajednice i podsjetnik na to da može i mora biti zamašnjak razvoja. Ova činjenica postaje još važnija ako znamo da je zajednica i potaknula nastanak ove ustanove. Sada je to itekako prikladan dom Udruge halubajških zvončara, što znači da je u zgradi predviđen i prostor za rad i sastanke udruge. Međutim, to je prije svega prostor u kojem je prezentirana nematerijalna kultura halubajškoga kraja, ali i istraživački centar te središte brojnih događanja. Osim zvončarskih ophoda, ovdje su prikazani i ostali oblici nematerijalne kulturne baštine ili, kako bi Nikočević ustvrdila, nematerijalne kulture (kao još uvijek žive i aktualne, a ne okamenjene u procesu baštini-zacije) (Nikočević et al. 2012) koji su na UNESCO-ovoj listi – mediteranska prehrana, dvoglasje tijesnih intervala Istre i Hrvatskog primorja te umijeće suhozidne gradnje.

Već sama činjenica da postoji novo mjesto na kojem dolazi do muzealizacije i institucionalizacije nematerijalne kulture velika je stvar. Radi se o ogromnoj zgradi koja upečatljivo dominira uzvišenom pozicijom na koju je smještena. Dizajnerski je, i izvana i iznutra, vrlo atraktivno osmišljena i uređena. Vidljivo je da su u stvaranje ove Kuće uložene značajne svote novca, ali i ambicije ove ustanove su velike. Kuća predstavlja rezultat dugoročnog projekta, u potpunosti iniciranog odozdo, od samih zvončara. Činjenica da se radi o investiciji kojom su inicijatori uočili, projektno uobličili, prijavili za financiranje te u konačnici realizirali projekt s ambicijom zadovoljavanja višestrukih potreba zajednice te da se općina Viškovo uhvatila u koštac s time govori o značaju zvončara za sam kraj. Radi se o običaju koji zahvaća šire lokalno područje, odnosno o običaju koji puno znači velikoj većini lokalnog stanovništva, a to je sigurno stvorilo značajan zamašnjak za pokretanje takvih aktivnosti. Zvončari su u ovom projektu čvrsto uzeli uzde u svoje ruke, o čemu svjedoči i autorica postava tog muzeja: "Niti jedna jedina rečenica u Kući nije napisana bez pregovora sa samom zajednicom." To svjedoči o sve poželjnijem i legitimnijem obliku suradnje u kojem se brišu ili se barem nastoje umanjiti hijerarhijom obojeni odnosi stručnjaka i članova zajednice. Kuća je, usudila bih se reći, rezultat rada projektno stvorene "stručne zajednice" (D'Alisa et al. 2010) i upravo je to u ovom kontekstu istaknula osoba koja je od struke priznat autoritet za tu temu. Naime, Lidija Nikočević doktorirala je na temi zvončara 2012. godine, a 2014. godine objavila je knjigu *Zvončari i njihovi odjeci* nagrađenu godišnjom nagradom "Milovan Gavazzi" Hrvatskog etnološkog društva. Do toga nije došlo slučajno, već je to rezultat njezina bavljenja tom temom od najranijih istraživačkih dana, počevši od obrane diplomskog rada. Da i sami zvončari prihvaćaju autentičnost njezina interesa imala sam prilike uočiti još 2001. godine kada je upravo njezino ime omogućilo Ivanu Lozici, Jošku Čaleti i meni da na tom terenu prisustvujemo ophodima onih zajednica koje nisu previše rado prihvaćale "publiku". Pa čak i tradicionalno eksponirani te publici i novinama skloni halubajški zvončari dočekali su nas srdačnije zbog preporuke Lidije Nikočević.

Stalna izložba Kuće halubajsega zvončara koncipirana je kroz dvije teme kojima se obuhvaćaju dva temeljna odnosa – odnos zvončara i prirode (npr. tjeranja zlih sila) te odnos zvončara i društva (ispunjavanje različitih društvenih uloga, pa i one nevidljive – sprječavanje otuđenja unutar zajednice). Te su osnovne teme podijeljene u 14 podcjelina. Uvodna nas cjelina upoznaje sa specifično muškim poslovima koji su se obavljali izvan mjesta stanovanja (tesarstvo, izrada vapnenica, pravljenje drvenog ugljena i slično), a koji su bili temelj povezanosti tipične za zvončarske skupine. Nakon tog prvog uvodnog dijela u blagom se luku spuštamo do najistaknutijeg lika izložbe – natprirodno velike skulpture zvončara prikazanog u trenutku zamahivanja rukama i batinom. Ali kao što zvončari po svojoj prvobitnoj funkciji tjeraju zle sile, tako i posjetitelj ulazi u drugu cjelinu, nazvanu “Natprirodno”, u okviru koje se susreće s opisima različitih natprirodnih pojava i saznaje više o načinima na koje se nekada šttilo od njih. Ta je zanimljiva tema dodatno približena običaju (ili obrnuto) putem multimedijalne igre kojom posjetitelj stojeći na zadanom mjestu mora imitirati pokrete zvončara (pokreti ljuljanja koji izazivaju zvonjavu zvona obješenih i vezanih oko struka zvončara) te, ako to dovoljno dugo i snažno čini (kao i sami zvončari, uostalom), tako otjerati zle sile. Iako je jasno da je ova igra namijenjena djeci, moram priznati da nije jednostavna za izvedbu ni odraslima, čime se posjetitelj suptilno podsjeća na konkretnu težinu zvončareva zadatka pri ophodu. Nakon tog nadnaravnog dijela posjetitelj se sa stražnje strane vraća u središnji prostor s dominantnom skulpturom zvončara te se upoznaje s predmetima koji su obuhvaćeni narednim cjelinama – “Oprema zvončara” (3. cjelina) i “Obahajanje” (4. cjelina). U kontekstu opreme, važno je istaknuti da posjetitelja dočekuje izložena oprema zvončara iz prve polovice 20. stoljeća. Radi se o dijelu inventara (odjeća, obuća, dvije maske, tri *mačuke* (batine), koža i čarapa kojom se nekada pepelilo ostale članove zajednice) koji su 1930. godine prikupili Milovan Gavazzi, Božidar Širola i učitelj Aleksandar Širola za Etnografski muzej u Zagrebu. Jednako je važno da su oni u Marčeljima, središnjem mjestu običaja, snimili niz fotografija te filmskom kamerom zabilježili sam običaj, pa tako danas posjetitelj može na izložbi pogledati i taj važan dokument vremena. Zanimljivo je da odjevni predmeti ondašnjih zvončara nisu bili sačuvani u samoj lokalnoj zajednici, već su sada na privremenoj posudbi iz Etnografskog muzeja Zagreb. Nepostojanje svijesti o potrebi čuvanja predmeta koji svjedoče običaju među samim članovima zajednice nadoknadili su ondašnji istraživači i muzealci, što izrazito plastično pokazuje važnost i značaj kontinuiranog boravka istraživača na terenu, sustavnog bilježenja te, još šire, etnografskih muzeja, etnologije i kulturne antropologije, često marginaliziranih znanstvenih disciplina. Ova je posudba važan primjer suradnje muzeja prve razine matičnosti i lokalne zajednice ostvarene na dobrobit i zadovoljstvo posjetitelja koji imaju priliku vidjeti i nešto starije predmete.

Izlaskom iz te prostorije dolazi se do stepenica koje vode u prizemlje, ali prije toga nalazi se 5. cjelina u kojoj je vrlo dobro i detaljno dokumentirana ruta kretanja zvončara po ophodnim danima. Naime, zvončari su tijekom ophoda (*obahajanja*) bili dužni obići sva sela šireg područja. Stoga je ruta ustaljena i nimalo jednostavna. Usprkos tome, posve je jasno, odustajanje nije opcija jer bi to predstavljalo veliku sramotu.

Spuštanjem u podrumski/prizemni dio dolazimo do cjeline 6 koja tematizira završno kretanje zvončara prilikom dolaska na određenu lokaciju ophoda. Taj je dio postavljen u krug, čime je simbolički prikazan završetak kretanja zvončara u trenutku njihova zbijanja u krug, leđima prema središtu, a uz izvođenje karakterističnih pokreta tijela, odnosno

ljuljanja naprijed-nazad, čime se izaziva zvonjava o struk vezanih zvona. S obzirom na želju da posjetitelj iskusi, barem djelomice, to iskustvo naguravanja, osiguran je kutak s "lutkama" gdje se posjetitelj može naguravati s tim "lutkama". Cjelina 7 posvećena je ostalim sudionicima povorke, Komandantu, Medvedu, jajarima, a u cjelini 8 saznajemo više o dijelu običaja koji se odnosi na paljenje pusta, čime su, formalno, poklade dovršene. Tom je cjelinom zaokružena i klasično vremenski linearno deskriptiva razina opisa običaja u prostoru izložbe. 9. cjelina posvećena je plesu, odnosno *tancima* kojim je pokladno razdoblje bilo premreženo i obilježeno, a koji su činili svojevrsni "šug" pokladnih običaja. Naime, upravo u to predkorizmeno vrijeme održavali su se brojni plesovi, važni kohezivni elementi zajednice, ali muzika je predstavljala i važan dio samog običaja. Slijede interpretacijski zahtjevnije, ali jednako važne cjeline u kojima saznajemo što znači biti zvončar, ali i koja je uloga i stav žena zvončara o tom važnom zadatku njihovih partnera. 12. cjelina posvećena je zalogu za budućnost običaja, *mićim* zvončarima, odnosno mlađim članovima zajednice koji se u tu zajednicu enkulturiraju putem rane obuke za željeno postajanje zvončarem u budućnosti. Slijedi istraživački i dokumentaristički vrlo zahtjevna 13. cjelina posvećena (kroz niz filmova) zvončarskim skupinama širega kraja. Brojnost zvončarskih skupina toga kraja važna je jer svjedoči o snazi i važnosti običaja, a istraživački je važno pitanje je li i u kojoj mjeri institucionalizacija običaja, a pogotovo *uneskoizacija*, doprinijela toj vitalnosti. Živost običaja važan je preduvjet za *uneskoizaciju*, ali sam taj proces baštinizacije povratno utječe na sam običaj. Ambivalentnost i problematičnost tog procesa već su uočili brojni istraživači. Ne uživaju, međutim, sve zvončarske skupine tako veliku prepoznatljivost i popularnost poput halubajskih zvončara, ali su jednako zanimljive i važne, neovisno o baštinizaciji i institucionalizaciji koja im se dogodila/događa. Valja imati na umu da je upravo cjelina običaja stekla UNESCO-ovu zaštitu, a ne tek pojedinačna skupina ili dio.

I na kraju, ali ne manje važno, 14. cjelina posvećena je Udruzi halubajskih zvončara, sukreatorima ove Kuće i njihovoj priči. Pri samom kraju donjeg izložbenog prostora smještena je pedagoška radionica u kojoj posjetitelj može pogledati kratki animirani film o zvončarima. Slijedi uspon i povratak do suvenirnice i ulaznog dijela gdje se nalazi malen, ali važan kutak – kutak za istraživanje. Tu svi zainteresirani istraživači mogu proučavati podatke pohranjene u ovoj kući. Važna je to polazišna točka za sva buduća bavljenja zvončarima toga kraja, ali i važno mjesto pohrane svih budućih etnografskih zapisa o običaju.

Bilo mi je izuzetno drago na mrežnim stranicama (<https://khz.hr/>) popratiti neke od aktivnosti koje su se odvijale u Kući nakon samog otvorenja. Već 4. svibnja 2024. godine održao se program dječjeg otvorenja Kuće halubajškoga zvončara "kao svojevrsna najava sadržaja za djecu koji će u Kući halubajškoga zvončara organizirati kroz cijelu godinu". I na kraju, ali ne manje važno, još je jedna značajna aktivnost održana u Kući halubajškoga zvončara, gotovo pola godine nakon otvorenja. Naime 22. i 23. studenog 2024. godine održao se prvi stručni skup naslovljen "Institucionalizacija nematerijalne kulturne baštine i njezin utjecaj na nositelje kulturnih dobara" u okviru kojeg su brojni znanstvenici, ali i ostali dionici nematerijalne kulture, govorili o svojim istraživanjima, iskustvima i pratećim izazovima. Ideja o kontinuitetu takvih skupova vrlo je primamljiva, kao uostalom i ideja da ova Kuća zaživi u svom punom opsegu i ciljanom dosegu.

Olga Orlić

Prilog 1. Kuća halubajškega zvončara, travanj 2024., autor fotografije: Krešimir Hrbud

Prilog 2. Kuća halubajškega zvončara, travanj 2024., autor fotografije: Krešimir Hrbud

Godišnji skup Hrvatskog etnološkog društva, *Etnolozi i kulturni antropolozi u kontaktu: dosezi javnog djelovanja etnologije i kulturne antropologije*, Sinj, 18.–20. listopada 2023.

U organizaciji Hrvatskog etnološkog društva, a u suorganizaciji Etnografskog muzeja Split, Grada Sinja, Turističke zajednice grada Sinja, Muzeja Cetinske krajine, Gradske galerije Sikirica te Muzeja Sinjske Alke, Godišnji skup Hrvatskog etnološkog društva “Etnolozi i kulturni antropolozi u kontaktu: dosezi javnog djelovanja etnologije i kulturne antropologije” održao se u Sinju od 18. do 20. listopada 2023. godine.

Programski okvir skupa odredilo je inicijalno tematsko usmjerenje prema “razmatranj[u] etnoloških i kulturnoantropoloških kontakata u najširem smislu, kao i raznolikih procesa koji pokreću unutar zajednica kojima se bavimo”, dalje rastavljeno na dva moguća pramena propitivanja. Sudionici su bili motivirani s jedne strane ponuditi “epistemološko-metodološki komentar složenih odnosa etnologa/kulturnih antropologa i onih čije kulturne i društvene svjetove i vizije proučavamo”, a s druge strane svoje “razmišljanj[e] o mogućim ulogama etnologa/kulturnih antropologa unutar javnog života zajednica kojima svojim djelovanjem povremeno pripadamo te o političkim interpretacijama naših istraživanja”.

Odgovarajući na ovaj poziv, 40 etnologinja i etnologa sudjelovalo je u devet sesija ispresijecanih plenarnim izlaganjima te popratnim programom posjeta sinjskim muzejskim i galerijskim prostorima (Muzej Cetinske krajine, Gradska galerija Sikirica, Muzej Sinjske alke) i organizacijskih nužnosti (Skupština Hrvatskog etnološkog društva). Kao i proteklih godina, godišnji skup otvorio je prostor i za sudjelovanje studenata, samostalno ili u koautorskim izlaganjima s profesorima.

Plenarna izlaganja Ive Niemčić i Joška Čaleta (“Etnokoreologinja i etnomuzikolog u kontaktu: primjer istraživanja Lastovskoga poklada”) te Dragane Modrić (“Etnografske metode u umjetničkim istraživanjima radničke povijesti – slučaj tekstilne tvornice Dalmatinka”) i vođen razgled i izlaganje Tomislava Barhanovića (“Muzej Sinjske alke – etnolog muzealac u radu sa živom baštinom”) tematski su otvorili prostor rasprave kroz prikaz i raspravljanje o kolaborativnim praksama u lokalnoj zajednici i s lokalnim dionicima. Predstavljane izložbe o fotografskom radu i odnosima Milovana Gavazzija s njegovim fotografskim subjektima (“Milovan Gavazzi: etnolog/fotograf u zajednici”, Tihana Petrović Leš, Tihana Rubić, Sanja Grković i Ivan Grkeš) doprinijelo je raspravi razmatrajući ove suvremene interese u povijesti hrvatske etnologije. Izlaganja drugih sudionika skupa usvojila su bifokalnu perspektivu godišnjeg skupa, ukazujući na zamršenosti kontakata-i-odnosa. U raznolikosti izlaganja može se pronaći nekoliko provodnih tematskih osi: baština (Sardelić; Radovani Podrug; Biškušić Bašić; Čota i Domazet); povijest discipline (Augustinčić; Petrović Leš, Rubić i Grkeš; Grković); reprezentacijske i programske kokreacije i koprodukcije (Antoš; Dačnik; Gligorević; Kocković Zaborski; Kocković Zaborski, Rubić, Birt Katić i Gačić); pregovori zamršenosti identiteta-i-pozicija, posebice u odnosu na specifične i/ili ranjive grupe (Katarinčić; Marković; Šantorić; Belaj i Vukušić; Vugdelija; Krakić, Glavaš i Čargonja; Starčević). Izlaganja su ukazivala na gustoću etnografije, kao i na to koliko su rad-i-promišljanja etnologinja i antropologinja obilježeni intersektorskom suradnjom, starim/novim oblicima diseminacije i angažmana te refleksivnim i kontekstualnim pozicioniranjem.

Važna inovacija sinjskog Godišnjeg skupa uvođenje je grupno prijavljivanih panel-sesija. Panel “*Sad u kolo, sad iz kola – struka i folklorni amaterizam*” (Bušić, Habulin, Miholić i Zebec) precizno je rastvorio različite aspekte slojevite problematike sudjelovanja “strukovnjaka” u radu folklornog amaterizma, ključno ostavljajući temu otvorenu daljnjim i stalnim praksama i promišljanjima; “Izazovi prakticanja angažirane etnologije i kulturne antropologije u okviru znanstveno-istraživačkih projekata: teorija i praksa” (Jernej Pulić, Iveković Martinis i Orlić) predstavljao je teorijske i praktične aspekte problema sudjelovanja etnologije i antropologije u donošenju javnih politika kroz slučaj projekta “Solidarna ekonomija u Hrvatskoj: antropološka perspektiva” i njegova dokumenta javnih smjernica; konačno, panel “Su-stvaranje diskografske baštine: entuzijasti, etnomuzikolozi i institucije” (Halužan, Čaleta i Ceribašić) ocrtao je uspostavljanje suradnji s novim skupinama (etno)muzikoloških suradnika te implikacije uspostavljenih suradnji u kontekstu suvremenih sustvarateljskih (kolaborativnih) pristupa.

Nemalo se važnim čini spomenuti kako je izmještanje Godišnjeg skupa iz Zagreba u Sinj (a 2024. godine i u Pazin) bilo toplo pozdravljeno i u formalnom i u neformalnom segmentu skupa. Imajući u vidu medijatorsku ulogu (Godišnjeg skupa) Hrvatskog etnološkog društva, ovo izmještanje čini se produktivnim za otvaranje novih perspektiva i rakursa rasprava o disciplini, umrežavanje s lokalnim akterima te ostvarivanje veće vidljivosti etnologije i antropologije u javnosti.

Tomislav Augustinčić

Godišnji skup Hrvatskog etnološkog društva, *Naše zajedničke budućnosti: pogled iz perspektive etnologije i kulturne antropologije*, Pazin, 22. – 24. svibnja 2024.

Prvi se put Godišnji skup Hrvatskog etnološkog društva, a inače 65. u nizu, održao u Pazinu u prostorijama Etnografskog muzeja Istre – Museo etnografico dell'Istria. Dodatno raduje činjenica kako se, i ovom prilikom, skup održao izvan sjedišta i metropole, što je omogućilo intenzivniji i nesmetaniji prostor za razmjenu iskustava, razgovor i druženje kolegica i kolega.

Budućnost je tema koja je ove godine (za)okupila etnologe i kulturne antropologe iz Hrvatske. Pod naslovom “Naše zajedničke budućnosti: pogled iz perspektive etnologije i kulturne antropologije”, o temi zamišljanja i/ili oblikovanja budućnosti promišljalo se iz različitih teorijskih i metodoloških polazišta. Budućnost je, naime, kakva god ona bila, *conditio sine qua non* naše struke i discipline kojoj smo posvećeni, našeg društva i čovječanstva uopće. Tema skupa nastala je i kao nastojanje da propitivanjem naših budućnosti otvorimo mogućnost utjecanja na okvire rasprave o zajedničkim težnjama i stremljenjima te njihovim mogućim ishodima.

U vremenskom razdoblju od 22. do 24. svibnja, uz dva plenarna izlaganja, kroz četiri panela i šest zasebnih sesija, tema zajedničkih budućnosti te izazova koji predstoje u ostvarivanju brojnih razina održivosti artikulara se primjenom transdisciplinarnog pristupa i kroz različite struke i specijalizacije. Sveukupno je program obogatilo više od pedeset izlaganja.

Dva poticajna plenarna izlaganja otvorila su prvi i drugi dan skupa. Lidija Nikočević, prošlogodišnja dobitnica HED-ove nagrade za životno djelo, u izlaganju "Između baštnifikacije i izazova suvremenih kulturnih realnosti: etnografski muzeji i postavi u Hrvatskoj" otvorila je poticajnu i izazovnu raspravu o budućnosti etnologije i kulturne antropologije u muzejskoj praksi nudeći šarolike primjere o mogućim, budućim, oblicima interpretacije baštine te njihovoj ulozi u kompenziranju suvremenih potreba za drukčijim pristupima u kulturi. Dok je predavanje Valentine Gulin Zrnić zaokružilo i predstavilo rezultate njezina dugogodišnjeg istraživačkog projekta o stvaranju urbanih budućnosti, tumačenih kao multiskalarni, multilokalni i multitemporalni proces, kroz prikaz prikupljene građe u nekoliko hrvatskih gradova, s posebnim fokusom na Rijeku kao Europsku prijestolnicu kulture 2020. godine.

Paneli "Kulturna baština u praksi: održivost, sudioničko upravljanje, vrednovanje intervencija u području kulturne baštine i psihološka dobrobit" i "Suradnjom i uvažavanjem prema zajedničkoj budućnosti" svaki na svoji način problematizirali su budućnost istraživanja i zaštite baštine. Prvi je kroz predstavljanje recentnih rezultata istraživanja primjera i praksi sudioničkog planiranja u upravljanju kulturnom baštinom s težnjom demokratizacije sustava te intervencija u području kulturne baštine i njihove održivosti, ukazao na kompleksnu i nerijetko prijepornu prirodu ovog područja. Pritom apostrofirajući psihološku dobrobit i transformativnu ulogu baštinskih iskustava za zajednice. Drugi je okupio suradnike različitih disciplina koji su artikulirali brojne mogućnosti i problematike održivosti tradicijske kulture u digitalnom okruženju. Nastavno, panel je predstavio i daljnji razvoj Referentnog centra za nematerijalnu kulturu kao ideju o mapiranju i objedinjavanju informacija o nematerijalnoj kulturi na području Hrvatske. Zajedno, ova dva panela doprinijela su raspravi o budućnosti i gospodarskoj, okolišnoj i društvenoj održivosti kulturne baštine i modela upravljanja baštinom. Uz njih, panel "Temporalnosti pučkih pobožnosti: religijska baština kao poligon zajedničkih otočnih budućnosti" također smješta u svoje središte raspravu o baštini i baštinizaciji na primjeru izraza pučke pobožnosti na četiri hrvatska otoka. Pritom su se organizatori panela koristili intrigantnim promišljanjem o temporalnom aspektu kulture koja se "u procesu ponavljanja i reprezentacija baštinizira u ime budućnosti običaja i zajednice" te "moguća budućnost običaja oblikovana kroz prakse i odluke koje su se donosile u prošlosti kako bi postale budućnost". U tom kontekstu problematizirala se i uloga etnologa koji istražuje navedene običaje i samim time informira i osvještava zajednicu o pojedinim značenjima i mijenama kroz povijest te time utječe na budućnost običaja.

Objedinjujući različita odupiranja prevladavajućim kulturnim, društvenim i ekonomskim vrijednostima i strukturama kroz raznovrsne taktike, u panelu "Infrapolitike i življenje budućnosti" predstavljeno je nekoliko primjera infrapolitičkih praksi kao zamišljanje i trasiranje boljih i alternativnih budućnosti. Primjerice, rad i djelovanje udruge Prijatelji životinja tumači se kao kritika ekstraktivizma i zamišljanje drukčijeg načina suživota i odnosa u Fukuyaminoj postljudskoj budućnosti. Također, umjetnički i politički pokret Afrofuturizam, s fokusom na djelovanje glazbenika Suna Raa, uokviren je kao moguć alat za zamišljanje i oblikovanje budućnosti crnačkih zajednica diljem svijeta, izazivajući dominantne narative i osnažujući marginalizirane skupine. Uz ove, ostali prikazani primjeri proizašli su prvenstveno iz istraživanja o solidarnim ekonomskim praksama, analizom motivacija, praksi i osobnih stavova aktera, kao kritika kapitalizma i

neoliberalnog pristupa tržištu te nastojanja u izgradnji alternativnog društvenog pokreta osobito u odnosu na rad, društvene vrijednosti i životni uspjeh.

Uz navedene panele, smještajući budućnost i održivost u središte vlastitog promišljanja ili samo rubno, brojna izlaganja apostrofirala su važnost djelovanja na području razvoja i jačanja struke u vidu suradnje ustanova i disciplina, inovacija u muzejskom sektoru, osnaživanja kolaborativnih praksi i društvene angažiranosti. Budućnost se sagledala kao poziv za trasiranje novih teorijskih i metodoloških pristupa, imperativ suradnje sa zajednicom posebice ako se ona nalazi u izoliranim, udaljenim i marginaliziranim područjima, promišljanje o mogućnostima zaposlenja mladih kolega i budućnosti (ma) rada uopće. Također, neka izlaganja upozorila su i na obrise (nekih) budućnosti koje naziremo kao rezultat prekomjernog turizma i neodgovornog upravljanja prirodnim resursima, negativnih učinaka infrastrukturnih zahvata i sveukupne infantilizacije političke komunikacije i društva uopće.

Zaključno, ovogodišnji je skup svojim opsegom i slojevitošću dokazao relevantnost pitanja i problematiziranja budućnosti te potvrdio kako su ovakvi susreti blagotvorni za struku i našu disciplinu, kao i njihov budući razvoj.

Duga Mavrinac

Izvješće i zaključci 10. SEK-a – Simpozija etnologa konzervatora Republike Sjeverne Makedonije, Republike Srbije, Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Republike Slovenije, *Teorijski i društveni kontekst konzervatorskog rada*, 4. – 6. listopada 2023, Šibenik i Trogir.

Od 4. do 6. listopada 2023. godine u Hrvatskoj je održan 10. Simpozij etnologa konzervatora i drugih baštinskih stručnjaka Republike Slovenije, Republike Hrvatske, Republike Srbije, Republike Bosne i Hercegovine i Republike Sjeverne Makedonije. Skup je održan u dva dalmatinska grada, 4. i 5. listopada u Šibeniku te 6. listopada u Trogiru, pod naslovom *Teorijski i društveni kontekst konzervatorskog rada*. Simpozij je pripremio Organizacijski odbor u sastavu: Ivo Glavaš iz Konzervatorskog odjela u Šibeniku, Jasna Popović iz Konzervatorskog odjela u Trogiru, Ana Mlinar (u mirovini), radila u Konzervatorskom odjelu u Zagrebu, Krešimir Mijakovac iz Konzervatorskog odjela u Slavonskom Brodu, Dušan Štepec i Dušan Strgar, obojica iz Javnog zavoda Republike Slovenije za zaštitu kulturne baštine. Vanjski članovi organizacijskog odbora bili su: Neža Čebbron Lipovec s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani, Sanja Lončar s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Radovani iz Konzervatorskog odjela u Splitu i Andrea Manzoni iz Konzervatorskog odjela u Rijeci.

Simpozij su podržali i organizirali Konzervatorski odjel u Šibeniku, Konzervatorski odjel u Trogiru, Uprava za zaštitu kulturne baštine pri Ministarstvu kulture i medija Republike Hrvatske, Grad Šibenik i Grad Trogir, s partnerima Hrvatskim etnološkim društvom i Javnim zavodom za zaštitu kulturne baštine Republike Slovenije.

Prilog 1. Snimljeno prilikom otvorenja simpozija (fotografija: Krešimir Mijakovac, 4. 10. 2023., arhiv Konzervatorskog odjela u Slavonskom Brodu).

U uvodnom dijelu sudionike skupa pozdravili su: Ana Mlinar – u ime Organizacijskog odbora simpozija, Željko Burić – gradonačelnik Grada Šibenika, Ante Bilić – gradonačelnik Grada Trogira, Tomislav Petrinec – u ime Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, Estela Radonjić Živkov – u ime Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd, Republika Srbija i Jernej Hudolin – generalni direktor Javnog zavoda za zaštitu kulturne baštine Republike Slovenije. Nakon pozdravnih govora Estela Radonjić Živkov predstavila je zbornik radova 9. SEK-a, koji je održan u Kladovu, u Srbiji, početkom listopada 2021. godine, izdanje Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd. Na kraju uvodnog dijela simpozija Ana Mlinar i Dušan Strgar primili su zahvalnice Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske za višegodišnje organiziranje simpozija.

Predavanja na simpoziju bila su grupirana po pojedinim sklopovima. Prvi sklop bio je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu prvog sklopa pod nazivom “Pregled stanja baštine u pojedinoj državi” nastupili su pozvani predavači, po jedan eminentni stručnjak iz svake države. Uvodno predavanje održao je Vito Hazler (“Konzervator između čekića i nakovnja – između teorije i prakse”) u kojem je upozorio na znanstveni pristup istraživanju i aplikaciji spoznaja u praktičnoj obnovi kulturne baštine. Iza njega je Nermina Mujezinović (“Graditeljska baština, danas: izazovi očuvanja i nove perspektive”) skrenula pažnju na vremenski i društveni kontekst graditeljskog nasljeđa, njegovo aktivno korištenje i aktualne izazove. Božidar Krstanović (“Pregled stanja na očuvanju i zaštiti kulturne baštine u Republici Srbiji”), rekao je da u Srbiji, osim rijetkih izuzetaka, uglavnom dominira etnološko graditeljsko nasljeđe iz druge polovice 19. stoljeća, koje uključuje kompleksnost oblika i uporabnih vrijednosti od građevnih materijala do načina života. Franko Ćorić (“Pregled stanja očuvanja i zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj”) istaknuo je povijesne okolnosti koje utječu na zaštitu kulturne baštine, hijerarhiju

postojećih institucija, brojnost projekata te suvremene utjecaje i probleme u zaštiti i očuvanju spomenika kulture. Viktorija Momeva Altiparmakovska (“Kako do prijedloga za UNESCO-ovu listu svjetske kulturne baštine zaštićenih povijesnih jezgri Bitole i Kruševa?”) iz Sjeverne Makedonije zbog spriječenosti nije mogla prisustvovati skupu.

U drugom dijelu prvog sklopa pod naslovom “Prirodne i društvene promjene koje ugrožavaju baštinu”, uvodno predavanje održao je Filip Đinđić (“Rekonstrukcija spomenika NOR-a u Posedarju kod Zadra kao ‘obnova’ ideološko dnevno-političkog diskursa”), koji je rasvijetlio tabu-temu obnove spomenika narodnooslobodilačkog pokreta, što je još uvijek poligon ideološkog otpora. Zatim je Estela Radonjić Živkov (“Utjecaj klimatskih promena na tradicionalnu arhitektonsku baštinu”) na različitim primjerima dala nekoliko prijedloga o tome kako očuvati nacionalnu graditeljsku baštinu. Jasna Popović i Marin Buble (“Plan spašavanja umjetnina kao sredstvo smanjivanja rizika od požara – primjer zbirke ‘Kairos’ u Trogiru”), na primjeru opasnosti od mogućeg požara, dali su prijedlog otklanjanja uzroka uništenja kulturnog dobra. Karolina Lukač i Krešimir Mijakovac (“Izazovi zaštite muzejske i konzervatorske građe u izvanrednim okolnostima: praksa i perspektive na primjeru baštinskih institucija na području grada Slavonskog Broda”) predstavili su siguran način čuvanja pokretne baštine, pripremu dokumentacije i potrebnu suradnju konzervatora i kustosa. Andrejka Ščukovt (“Pristup izradi dokumentacije i mogućnost njezine pohrane na primjeru zidnih oslika na profanim objektima u Posočju”) kazala je da su adekvatno vođenje evidencije, analiza podataka i čuvanje dokumentacije temelj uspješne obnove, naravno uz naznaku mjesta pohrane. Ana Mlinar (“Društvene i gospodarske promjene kao poticaj za formiranje muzeja na otvorenom”) ukratko je prezentirala stanje muzeja na otvorenom u Hrvatskoj, od početaka do najnovijeg formiranog u Buševcu, razlučujući pritom pitanja njihove današnje upotrebe kao oblika zaštite graditeljske baštine. Anita Gamulin (“Utvrđeni stambeno-gospodarski sklopovi na Makarskom primorju – između zaborava i devastacije”) na primjeru tradicijskih stambeno-gospodarskih cjelina na Biokovu prikazala je njihovo stanje, suvremene utjecaje i njihove promjene. Marija Aleksić Čevrljaković i Katarina Grujović Brković (“Jesmo li naši?! Argonauti zapadne Srbije”) prikazale su odnos između zajednice i struke u Srbiji te dale pozitivne primjere suradnje u zaštiti i interpretaciji kulturne baštine. Milica Tomić (“Krajputaši Šumadije”) upozorila je na zapušteno stanje spomenika koji se nalaze uz puteve u Šumadiji i njihovo ubrzano propadanje te ukazala na potrebu veće brige za takve spomenike. Na kraju sesije su Leda Šiling i Adel Grbić Ludaši (“Rokin salaš – izazovi zaštite, obnove i tradicijskih znanja”) dale opis postojećeg stanja salaša i prijedlog konačnog izgleda koji se temelji na njegovoj izvornoj funkciji. Na kraju prvog radnog dana Ivo Glavaš je uz stručno vodstvo sudionicima predstavio staru gradsku jezgru, a domaćini simpozija organizirali su zajedničku svečanu večeru.

U četvrtak, 5. listopada 2023. godine, nastavljeno je savjetovanje s temom “Prirodne i društvene promjene koje ugrožavaju baštinu” uvodnim izlaganjem Božene Hostnik (“Dileme i problemi obnove kuće u Podvinu”), koja je iznijela probleme koji su se pojavili tijekom same obnove i njihovo uspješno rješavanje. Nenad Karamijalković (“Staro vojničko groblje u kragujevačkim Šumaricama – ideološki okvir kao glavni kriterijum odnosa prema sepulkralnoj kulturnoj baštini”) dao je kratak povijesni opis značaja starog vojnog groblja, uključujući i odnos dosadašnjih političkih ideologija te predložio odgovarajuću reakciju konzervatorske struke. Nakon njega Ljubica Dimitrijević (“Nasleđe Krivelja –

kako ga sačuvati izmeštanjem sela usled širenja kopova Borskog rudnika”) dala je pregled dosadašnjih zahvata, najnovijih istraživanja i vrednovanja, kao i mogućnosti prijenosa i prezentacije najvažnijih građevina na novoj lokaciji. Referenti Zrinka Radunić i Hrvoje Vuletić (“Suvremeni izazovi gradnje i obnove suhozida”) predstavili su izgradnju i obnovu suhozida u Botaničkom vrtu u Splitu te svoja iskustva u obnovi i očuvanju neposrednog okoliša. Jelena Munjić (“Problematika zaštite građevina prestonog Kragujevca u novim društvenim okolnostima”) predstavila je još uvijek sačuvane objekte s početka 19. stoljeća, a i proces globalizacije u Kragujevcu te upozorila na nestajanje kulturne baštine. Andreja Bahar Muršič (“Obnova rezervoara za vodu na Rožniku i rekonstrukcija ulaza u vodene ćelije”) opisala je povijest i tijek obnove zgrade, uključujući i dileme koje je imala tijekom obnove. Predavanja sklopa zaključio je Jadran Kale (“Perspektive vernakularnih umijeća u regulaciji otvorenih prostora”), koji je na temelju međunarodnih konvencija rasvijetlio važnost nematerijalne kulturne baštine i njezinu ulogu u očuvanju kulturnih praksi.

U drugom tematskom sklopu pod naslovom “Izazovi konzerviranja, rekonstruiranja i adaptacija” svoj rad prva je predstavila Bojana Mihaljević (“Utjecaj modernizacije na objekte tradicionalne arhitekture”), koja je različitim primjerima prikazala zahtjeve vlasnika za suvremenim intervencijama u tradicijskim zgradama i dileme oko različitih interpretacija zaštite. Dušanka Stanković (“Kuća narodnog heroja Janka Čmelika u Staroj Pazovi”) predstavila je obnovljenu memorijalnu kuću narodnog heroja iz Drugog svjetskog rata, pa i etnološku zbirku o slovačkoj nacionalnoj manjini. Na nju se nadovezala Marija Dragišić (“Multidisciplinarno istraživanje i rad sa lokalnom zajednicom u cilju oživljavanja kulturnog nasleđa”) rekavši da su za oživljavanje tradicijskog graditeljstva potrebna multidisciplinarna istraživanja koja su temelj za interpretaciju i prezentaciju te valorizaciju i u lokalnoj zajednici. Saša Roškar (“Šta vlasnici vide u svojoj baštini?”) rekla je da su obnove uspješne kada su konzervatorskim režimima i stručnim podlogama spomeničke službe zadovoljni i sami vlasnici. Rad Darka Polića (“Obnova unutrašnjosti dijela rodne kuće bana Josipa Jelačića u Petrovaradinu”) o obnovi koju je financirala Republika Srbija, a danas služi za promoviranje rada hrvatske zajednice u Vojvodini, zbog autorove odsutnosti predstavila je Estela Radonjić Živkov. Kao posljednji je drugog dana Ivo Glavaš (“Rekonstrukcija i nova namjena povijesnih građevina – najveći izazov konzervatorske struke na primjeru Četiri bunara u Šibeniku”) predstavio građevinski razvoj gradskih bunara, vrste zahvata i sadašnju namjenu. Po završetku predavanja, organiziran je obilazak tvrđave sv. Nikole pod vodstvom konzervatora Ive Glavaša, a potom je u punoj predavaonici Kuće umjetnosti Arsen predstavljena knjiga *Vodič kroz suhozidnu baštinu Šibensko-kninske županije* autora Jadrana Kale.

Trećeg su dana domaćini organizirali autobusni prijevoz za Trogir, gdje je u gradskoj vijećnici nastavljen rad simpozija sa sklopom “Tradicijska graditeljska znanja, tehnike i zanati u obnovi kulturnog nasljeđa”. Uvodno predavanje održao je Dušan Štepec (“Problematika očuvanja autentičnosti u obnovi graditeljske baštine – pogled izvođača radova”), u kojem je ustvrdio da, uz međunarodne konvencije i nedostatke u struci, postoji još manjak kvalificiranih izvođača, majstora, što dovodi do krive interpretacije baštine. Damir Hadžić (“Važnosti i očuvanje građevinskih znanja, zanata i tradicionalne tehnike gradnje u očuvanju građevnog kulturno-historijskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini”) istakao je važnost graditeljskog znanja i tehnike, važnost partnerstva u edukaciji mladih i odraslih, uz suradnju nadležnih ministarstava, što već provode u praksi. Poslije njega je Ana

Radovanac Živanov (“Interpretativni pristup u funkciji zaštite kulturnog nasleđa – centar sela Lužnice”) navela da interpretacija i prezentacija u oblasti graditeljskog nasleđa u Srbiji još uvijek nisu obavezan dio zaštite nepokretnog kulturnog nasleđa, kao nedjeljiv i sastavni dio suvremene konzervatorske prakse. Sanja Lončar (“Obrazovanje i suvremeni izazovi očuvanja prostorne i graditeljske baštine: prijedlog međunarodne interdisciplinarnе ljetne škole”) istaknula je da povećanjem edukacije i interdisciplinarnim pristupom možemo doprinijeti očuvanju krajobrazne i graditeljske baštine, a također i organiziranjem radionice i interdisciplinarnе međunarodne ljetne škole. Danka Radić i Sanja Acalija (“Zaštita i prezentacija zbirke odjeće pomorske obitelji Moretti”) predstavile su sadržaj i stanje zbirke predmeta i odjeće s nadom da će to pridonijeti pozornosti javnosti i istraživanju te bogate trogirске baštine. Na kraju zadnjeg sklopa Sanja Buble prezentirala je elaborat (“Konzervatorska podloga za Urbanistički plan uređenja naselja Škopljanci, dokument o stanju naselja 2008. godine”) kojim nas je upoznala sa sadržajem i metodologijom konzervatorskog rada u naselju Škopljanci. Nakon posljednje rasprave Dušan Štepec i Dušan Strgar dali su kratka zapažanja o radu simpozija i prijedloge za zaključke. Potom je Jasna Popović, pročelnica Konzervatorskog odjela u Trogiru, povelа sve sudionike simpozija u stručno razgledavanje starogradske jezgre Trogira. Simpozij je zaključen obilaskom eko sela Škopljanci i ručkom kojim su sudionike počastili ljubazni domaćini-organizatori skupa.

U subotu, 7. listopada 2023. godine, na povratku kući, slovenski sudionici skupa razgledali su i područje suhozida i bunja na Srimi, u blizini naselja Jadrija, a potom još eksterijer te dvorište pravoslavnog manastira Krupa, a sasvim na kraju i suhozidni dvanaestlučni Kudin most od sedre na rijeci Krupi. Sudionici iz drugih država ostali su još jedan dan u Šibeniku i razgledali kulturnu baštinu, a u povratku su posjetili Zadar i razgledali Rimski forum te crkve sv. Donata i sv. Anastazije.

Prilog 2. Zaključak u Škopljancima (Fotografija: Marko Škopljanac, arhiv Konzervatorskog odjela u Slavonskom Brodu, 6. 10. 2023.).

Zaključci 10. Simpozija etnologa konzervatora Republike Sjeverne Makedonije, Republike Srbije, Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Republike Slovenije, održanog od 4. do 6. listopada 2023. u Šibeniku i Trogiru.

Na temelju izlaganja po sklopovima i rasprava utvrđeno je:

1. Tradicijska graditeljska baština na selu izložena je snažnom trendu propadanja, stoga je potrebno ubrzati njezino dokumentiranje i objavljivanje kako bi se podigla svijest o njezinoj vrijednosti i skrenula pozornost na gubitak identiteta naselja i kulturnog krajolika.
2. Struka nema leksikon ni udžbenik o konzervatorstvu. Uz teorijska konzervatorska polazišta, udžbenik treba sadržavati i metodologiju načelnih konzervatorskih radova te upute o potrebnim i prihvatljivim konzervatorskim metodama za svaku vrstu baštine, odgovarajućim materijalima i tehnologijama.
3. Pojačani utjecaji klimatskih promjena, elementarnih nepogoda i negativne aktivnosti suvremenog čovjeka te njihove posljedice zahtijevaju brzo djelovanje svih ministarstava i stručnih službi za zaštitu kulturne baštine. Mjere, preporuke i smjernice za zaštitu kulturne baštine moraju sačuvati autentičnost u najvećoj mogućoj mjeri. Stoga je neophodna suradnja sa svim stručnim službama u pripremi sigurnosnih mjera ili izradi različitih planova (prvenstveno planova upravljanja).
4. U svakodnevnoj konzervatorskoj praksi potrebno je ostvariti bolju komunikaciju s vlasnicima, majstorima, izvoditeljima radova i prostornim planerima, pogotovo jer je zaštita baštine zadaća svih, a ne samo službe zaštite spomenika. Činjenica je da za uspješnu zaštitu, obnovu i revitalizaciju baštine nije dovoljno samo njezino fizičko postojanje već i društveno verificiran program.
5. Zbog suvremenog načina života koji posljedično utječe i mijenja graditeljsku baštinu, ili čak zahtijeva njezino uklanjanje, muzeji na otvorenom su, uz arhivsku dokumentaciju, aktualan dodatni oblik očuvanja, prezentacije i promicanja nepokretne, pokretne te nematerijalne kulturne baštine.
6. Zbog suvremenog načina života nestaju majstori-obrtnici koji su nositelji tradicijskih znanja, načina izvođenja i dragocjenih iskustva. Stoga ih treba podržavati i promovirati njihov rad. Istodobno, potrebno je poticati i promovirati rad strukovnih škola koje u svoje programe mogu uključiti različite obrte, potrebne za obnovu kulturne baštine. Ove oblike edukacije moguće je poticati i putem održavanja okruglih stolova i različitih radionica.
7. Potrebno je dodatno obrazovanje budućih konzervatora, pa i poticati interdisciplinarni visokoškolski studij konzervatorstva s barem osnovnim poznavanjem tradicijskih znanja, radnih postupaka i iskustava, uključujući praktične tečajeve, radionice, do međunarodnih interdisciplinarnih ljetnih škola s izravnim sudjelovanjem, vezano i uz poznavanje lokalnih identitetskih karakteristika, kao i karakteristika šireg utjecajnog područja. Naglašena je mogućnost kontinuirane međudržavne konzervatorske suradnje u obliku razmjene gostovanja na pojedinim projektima, radionicama, značajnijim obnovama, revitalizacijama i interpretacijama cjelovitosti baštine.
8. Članovi Organizacijskog odbora SEK-a (Ana Mlinar i Dušan Strgar) pripremili su prijedlog *Međudržavnog sporazuma o suradnji i prijedlog petogodišnjeg rada organizacije*

i provedbe simpozija. Sudionici simpozija primili su e-poštom oba prijedloga, na koja nisu imali primjedbe.

9. Dosadašnji simpoziji, s njima povezane javne tribine i prezentacije kroz razne radionice, potvrđuju potrebu periodične i stalne edukacije konzervatora, vlasnika, majstora, izvođača radova, lokalnih vlasti, drugih stručnjaka i javnosti. Ova vrsta aktivnosti također bi trebala biti jedan od prioriteta u organizaciji rada konzervatorske službe.
10. Stoga rad simpozija treba nastaviti i po mogućnosti proširiti suradnju s kolegama iz susjednih zemalja kao iznimno vrijedan stručni skup, dragocjenu razmjenu znanja, mišljenja i iskustava te vrijedan međusobni stručni poticaj.
11. Radovi svih 9. dosadašnjih Simpozija su doprinos konzervatorskoj teoriji i praksi i tiskani su u publikaciji Zbornika. Zaključeno je da se tiska Zbornik radova sa 10. SEK-a i predstavi na 11. SEK-u.

Zaključci su doneseni na temelju predavanja, diskusija po sklopovima, rasprava i prijedloga zaključaka Dušana Štepeca, Ane Mlinar i Dušana Strgara zadnjeg dana simpozija.

Uredili Dušan Strgar i Ana Mlinar

Skup 17. *Hrvatsko-slovenske etnološke paralele "Tragovi prekograničnih mobilnosti"*, Posavski muzej Brežice, 3. – 4. listopada 2024. godine, Slovensko etnološko društvo i Hrvatsko etnološko društvo

Skup 17. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele "Tragovi prekograničnih mobilnosti" održao se u Posavskom muzeju Brežice, 3. i 4. listopada 2024. godine u organizaciji Slovenskog etnološkog društva i Hrvatskog etnološkog društva. Ova dva strukovna društva etnologa iz Slovenije i Hrvatske od 1981. godine suorganiziraju skupove pod nazivom "Slovensko-hrvatske/Hrvatsko-slovenske etnološke paralele". Ti se skupovi održavaju naizmjenice u Sloveniji i u Hrvatskoj, a zamišljeni kao mjesto susreta članova tih susjednih društava s ciljem raspravljanja o aktualnim temama. Prve su Paralele, kako ih kolo-kvijalno nazivamo, organizirane u Ormožu 1981. godine i do rata su se održavale u (više-manje) dvogodišnjem ritmu. Prve obnovljene poslijeratne Paralele organizirane su 2004. godine u Motovunu i do danas se, uz iznimku razdoblja pandemije bolesti COVID-19, održavaju u tom inicijalno zamišljenom ritmu. Ovogodišnje su Paralele bile posvećene aktualnoj temi – različitim oblicima prekograničnih mobilnosti.

Mobilnost i granice već su dugo predmet etnoloških i antropoloških istraživanja. U ovogodišnjem programu Paralela pristupili smo granicama i (ne)mobilnosti putem *tragova* koji označavaju, predstavljaju i dokumentiraju granice i mobilnosti. Tragovi se mogu izravno povezati s granicama: granični prijelazi, ograde, ceste uz granice, nadzorna infrastruktura, dokumenti za prelazak granica, internetske aplikacije za prijavljivanje prekograničnih projekata itd. Također, tragovi mogu biti i asocijativni pokazatelji granica: u slučaju iregulariziranih migracija tragovi granica i kretanja, primjerice, mogu biti odbačena odjeća, zgarište ili otisak cipela u blatnom tlu. Kao materijalizacija prekograničnog kretanja ili njegove prevencije tragovi imaju svoju fizičku pojavnost. U skladu s

time oni i traju, odražavaju tragove vremena, njeguju sjećanja i predstavljaju povijest. Ljudi u kontaktu s predmetnošću tragova reagiraju na različite načine: afektivno, asocijativno, pridodavanjem različitih značenja. Neki od predmeta koji su prešli granice čuvaju se kao spomenički ili baštinski predmeti u privatnim zbirka i muzejima. Važni su i nematerijalni tragovi mobilnosti, koji su uključeni u iskustva, priče i emocije pojedinaca i kolektivna sjećanja zajednica. Ukorijenjeni su u različitim kulturama, baštini i politikama pamćenja.

Poziv znanstvenicima na ovogodišnje Paralele bio je oformljen na način da se temi prekograničnih mobilnosti pristupa kroz četiri tematska sklopa: tragovi prošlih prekograničnih mobilnosti; predmetnost i prekogranična mobilnost; virtualne prekogranične mobilnosti i tragovi ne-ljudskih živih bića.

Odaziv sudionika s obje strane granice potvrdio je da se tom temom intenzivno bave i slovenski i hrvatski stručnjaci i stručnjakinje, svatko iz svoje domene djelovanja (znanstvenici, muzealci, aktivisti civilnih udruga, studenti, umjetnici). Na skupu je sudjelovalo 30 izlagača s 27 izlaganja (program je dostupan na sljedećoj poveznici: <https://hrvatskoetnologodrustvo.hr/aktivnosti/paralele/>).

U završnoj plenarnoj raspravi doneseni su sljedeći zaključci:

1. Mobilnost razumijemo kao kretanje ljudi, životinja, biljaka i drugih oblika života, cirkuliranje znanja, predmeta, novca, ideja i sl. Pokušavamo nadići antropocentrični pogled na mobilnost polazeći od činjenice da čovjek nije jedini akter u procesima (ne)mobilnosti.
2. Granice razumijemo kao složene povijesne konvencije i prakse koje su u stalnom nastajanju. Proučavamo ih transnacionalno, transdisciplinarno i transinstitucionalno. Etnografske spoznaje, muzejske interpretacije i umjetničke inicijative na temu granica su važne jer donose kritiku procesa zatvaranja i preispituju strahove od određenih prekograničnih mobilnosti.
3. Istraživanje s migrantima i na migrantskim putevima zahtijeva visoke etičke standarde. U tim je procesima važna inkluzivna etnografija, pristup koji ravnopravno uključuje osobe s iskustvom migracija i lokalno stanovništvo. Osobe s iskustvom migracije ne smijemo kriminalizirati, ali ni viktimizirati. To su autonomni pojedinci (koji djeluju u specifičnim odnosima moći) te stoga ističemo da je važno upotrebljavati odgovarajuću terminologiju.
4. Materijalni tragovi ljudi u pokretu (odjeća, igračke, ruksaci, hrana itd.) govore o temporalnosti granica i mobilnosti, odražavaju dinamiku graničnih kontrola i tehnologija na različitim granicama. Oni također svjedoče o nasilju granica. Stoga je u procesu muzealizacije predmeta i migrantskih puteva s tim tragovima potrebno postupati s uvažavanjem i etično.
5. Virtualne mobilnosti uz pomoć informacijsko-komunikacijske tehnologije nude nove oblike identifikacija i solidarnosti te očuvanja tradicijskih praksi u okružju. Virtualne migracije na tržištu rada mogu ublažiti intenzitet jednosmjernih migracija ili ih čak preokrenuti u suprotnom smjeru te pridonijeti revitalizaciji napuštenih područja.
6. Životinje i druge oblike ne-ljudskog života razumijemo kao važne aktere u procesima stvaranja i dezintegracije granica. S jedne strane, ljudima predstavljaju svijet bez granica, dok s druge strane, u slučaju neželjenih kontakata s ljudima, potiču na stvaranje granica.

U četvrtak 3. listopada 2024. godine u sklopu programa otvorena je u Galeriji Posavskog muzeja Brežice putujuća izložba *Na vrtu (ne)vidljivih*, čije je trajanje bilo predviđeno do 15. listopada 2024. godine. Predmeti koji su dio našeg života, svijeta, svakodnevice i koji su bili napušteni na granicama između Hrvatske, Slovenije i Italije, pričaju o nevidljivim prijelazima koji ostavljaju vidljive tragove. "Na vrtu (ne)vidljivih" izloženi su predmeti koje su prikupili profesori i studenti Sveučilišta na Primorskom (UP FHŠ) i Sveučilišta u Trstu (Transform4Europe) te Postdiplomskog instituta u Ženevi. Autori izložbe su izv. prof. dr. sc. Roberta Altin, izv. prof. dr. sc. Katja Hrobat Virloget, red. prof. dr. sc. Alessandro Monsutti i dr. sc. Giuseppe Grimaldi.

Za završetak ili nastavak drugog dana, Slovensko etnološko društvo i Posavski muzej Brežice organizirali su stručnu ekskurziju po "terenu Posavskog muzeja Brežice" s glavnom temom "granična mjesta i ljudi", koja je uključivala posjet Podbočju i Črneči Vasi. Riječ je o dva granična sela, jednom u podnožju Gorjanca, udaljenom 9 kilometara od granice s Hrvatskom, a drugom na samom vrhu Gorjanca, tik uz granicu. Posavski muzej Brežice surađuje s akterima u obje zajednice, koji aktivno sudjeluju u predstavljanju i brizi za materijalnu i nematerijalnu baštinu zajednice. U Podbočju je sudionike dočekala Ivanka Černelič Krošelj, koja je predstavila ključne znamenitosti i suradnju s Posavskim muzejom Brežice. U Črneči Vasi, uz potporu Općine Kostanjevica na Krki, mještani su obnovili napuštenu zgradu škole i pretvorili je u prostor zajednice te su u osmišljavanje sadržaja uključili i Posavski muzej Brežice. Tako nastaje zbirka zajednice, osnova za stalni postav, čija je autorica, uz aktivnu suradnju stanovnika Črneče Vasi, dr. sc. Ivanka Počkar.

17. Slovensko-hrvatske etnološke paralele održane su uz podršku Ministarstva kulture Republike Slovenije i Općine Brežice te Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske i Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

Programski i organizacijski odbor bio je sastavljen od sljedećih članova: Alenka Černelič Krošelj (SED), Posavski muzej Brežice, dr. sc. Marijana Hameršak (HED), Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb; dr. sc. Miha Kozorog (SED), Institut za slovensku etnologiju ZRC SAZU, Ljubljana; dr. sc. Olga Orlić (HED) Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb; mr. sc. Željka Petrović Osmak (HED), Etnografski muzej Zagreb i dr. sc. Tanja Roženberger (SED), Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Olga Orlić